

„A HATÁROK NEM ELVÁLASZTANAK, HANEM ÖSSZEKÖTNEK EGYMÁSSAL”^{*} A SZOVJET–MAGYAR KISHATÁRFORGALOM ALAKULÁSA 1989–1991 KÖZÖTT^{**}

LUKÁCS ATTILA

Szabadfoglalkozású kutató, Beregszász,
lukacsattila8@gmail.com

A kárpátaljai magyarság számára a kishatárforgalom kiemelt fontossággal bírt. Sokaknak a kapcsolattartás mellett a megélhetés egyik forrását is jelentette. A kishatárforgalom komplex kapcsolati formákat hozott létre a határ mentén élők körében, melyben a magyarság vagy a magyar nyelv tudása sokkal inkább volt gazdasági, mint etnikai vagy akár magyarságpolitikai tényező. A tanulmányban a szovjet–magyar kishatárforgalmi egyezmény hatásait kívánom bemutatni.

ABSTRACT

Local border traffic and the opportunity to cross the border at all have been of a significant importance for the Hungarians of Transcarpathia both in the past and nowadays, as it means not only keeping in touch for many of them, but one of the sources of livelihood as well. Local border traffic has produced complex connections of the people living along the borders that is linked with border-crossing, in which the knowledge of the Hungarian language or being a Hungarian proved to be rather an economic than an ethnic or political factor. In my paper I would like to present the effects of the Soviet-Hungarian agreement of the local border traffic.

Az 1989–1991 közötti szovjet–magyar kishatárforgalom jelentős mértékben befolyásolta a kárpátaljai és a magyarországi magyarság közötti kapcsolattartást, annak intenzitását, egymás megítélését, illetve új formációkat, kapcsolati formákat hozott létre a szovjet–magyar határtérség mentén. A peresztrojka és glasznosztjy adta szocialista-demokratikus reformátalakulás lehetőséget teremtett nemcsak a baráti és kapitalista államok közeledésére, hanem a nemzeti kapcsolatok ápolására is a határok nyitottabbá és átjárhatóbbá tételének köszönhetően. Mindezt elősegítette az, hogy a '80-as évek második felétől kezdve a magyarországi pártpolitikában komoly ideológiai változás és a határon túli magyarsághoz

való intenzívebb közeledés következett be. Ugyanakkor „*téves azt állítani, hogy 1989 előtt a magyar állam egyáltalán nem foglalkozott a határon túli magyarokkal. Az viszont állítható, hogy ennek minimális hatása volt a határon túli magyarok jogaira vonatkozóan.*”¹

A kishatárforgalommal kapcsolatos forrásokat leginkább a média jelentette. A legnagyobb

^{*} Deák András: Grósz Károllyal Záhonyban és Kárpátalján. Népszava. 117. évf., 7–9. sz. 1.

^{**} A tanulmány elkészítését a Magyar Tudományos Akadémia Domus ösztöndíja tette lehetővé.

¹ Kántor Zoltán: Nemzetpolitika a rendszerváltás előtt és után. In: Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak. 183–196. Szerkesztette: Majtényi György és Szabó Csaba, Állambiztonsági Szolgálatok történeti levéltára, Kossuth Kiadó, Budapest, 2008. 185.

országos napilapok, mint a *Népszabadság*, *Népszava* és az *MTI*, a Magyar Televízió híradásai ugyanakkor a magyarországi kormánypárthoz volt köthető, mely ellenőrzése alatt tartotta azok tartalmát, irányvonalát. A kivételt a szabolcsi, 1989-ben, Burget Lajos újságíró által alapított *Határ-Szél* nevű magánlap jelentette, mely kritikus volt a kormány kishatárforgalommal kapcsolatos intézkedéseit vagy annak hiányát illetően. A legtöbb számában foglalkozott Kárpátaljával, a kárpátaljai magyarság mindennapjaival, problémáival. A kárpátaljai részről szintén a pártállami *Kárpáti Igaz Szó* szolgáltatta a forrásokat. A kishatárforgalommal kapcsolatban, és a határszakasz változását (SUBA 2008, SUBA 2012) illetően számos kutatás jelent meg, melyek leginkább a vonatkozó határszakasz struktúráját, működését jellemezték (SALLAI 1996, SALLAI 1997). Különösen megszorodtak a vonatkozó kutatások a magyarországi uniós csatlakozás határstratégiáját, harmadik országokkal kapcsolatos határkérdéseket vizsgáló tudományos munkák (*Hármas határok néprajzi értelmezésben* Szerk: Turai Tünde MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2015²).

Jelen tanulmány igyekszik bemutatni azokat a hatásokat, melyeket a kishatárforgalom okozott a térség életében, értve ezalatt a problémákat, a határszakasz fejlődését és az emberi, nemzeti kapcsolatokban bekövetkezett változásokat elsősorban a fellelhető korabeli sajtó alapján.

A SZOVJET–MAGYAR HATÁRSZAKASZ VÁLTOZÁSA ÉS A KISHATÁRFORGALOM KIALAKULÁSA

A trianoni, majd a párizsi békeszerződések kialakította határok alapvetően meg-

határozták az anyaországi és a határon túli magyarság kapcsolattartásának lehetőségeit, magyarságát, lokációját. Magyarország határtérsége alapvetően homogénnek tekinthető, hiszen a külhoni magyarság zöme a határ menti térségekbe tömörült, ugyanis a határ megváltozása okozta a határon túli létet, és nem a lakosság migrációja. A határváltozást elszenvedett határon túlivá vált és a magyarországi magyarság egy nehezen felfogható problémával találta szemben magát. Családok, rokonok, barátok, ismerősök, munkahelyek, gazdasági életterek mozgásteret megváltozott, megrekedt, határral lett elválasztva. Ennek fényében kijelenthetjük, hogy a határon túli lét egyik meghatározója a határ lett, és a két fél kapcsolattartásának alapját annak átjárhatósága jelentette. A határátlépés magával hozta a személyazonosításra szolgáló okmányon felül az utazásra jogosító úti okmányok széles körben való elterjedését is, mely költséget, időt és hivatali szerveket igényelt, ám elsősorban nemzetközi, de legalábbis bilaterális megegyezést a befogadó állam tekintetében. A határtérségben élő magyar nemzetiségű lakosság célirányos mozgását pedig a szigorú vagy protokolláris határátkelési procedúrák nehezítették, mely nem várt nehézséget okozott a befogadó állam, a magyar államszervek, de leginkább az egyszerű átlagember életében. Ennek érdekében jött létre a kishatárszéli vagy kishatárforgalom fogalma és intézménye, mely lényegesen megkönnyítette a határon túlról érkező magyarság mozgását. A családi, rokoni és kezdetben munkahelyi, kulturális kapcsolatok főleg a vonzáskörzetüket vesztett határ menti térségekbe korlátozódtak. Célszerű volt a könnyített határátlépést ezeken a területeken lehetővé tenni, aminek következtében számos, a határ mentén fekvő települések állandó lakói meghatározott feltételek teljesítése mellett könnyebben érintkezhettek egymással. A trianoni Magyarország hamar érzékelte

² Külön kiemelném az ukrán–magyar határtérséggel kapcsolatos kutatásokat végző Borbély Sándor munkásságát. Borbély Sándor: Informális gazdasági stratégiák a magyar–ukrán határvidéken 217–245. In *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Szerk: Turai Tünde MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2015.

ennek a megoldásnak a szükségességét, így több határ menti országgal kishatárforgalmi megállapodást kötött. Magyarország északi és keleti részének esetében Csehszlovákiával, Romániával alakult ki a kishatárforgalmi intézmény. A fő határátlépési pontok mellett kishatárforgalmi átkelőhelyek is létesültek törvényileg meghatározott településeken.³

A mai értelemben vett Ung, Ugocsa, Bereg és Máramaros megyék, valamint kis részben Szabolcs és Szatmár megyék területén létrejött Kárpátalja létét a saint-germain-en-laye-i és a trianoni békeszerződésnek köszönhette. A területen húzódó hegyvidéki terület, a Verhovina az I. vh. előtti Magyarország egyik legfejletlenebb térsége volt. Az 1919-ben Podkarpatszka Rusz néven Csehszlovákia kötelékébe került régió Magyarországgal mindössze 135 km-es határszakasszal rendelkezett. A két világháború közötti határátlépés gyakorlatának kialakulásában szerepet játszott a határon túlra került magyarsággal történő kapcsolattartás, mely nemcsak rokoni, baráti látogatások, hanem társadalmi és gazdasági, kulturális szempontból is fontos volt. Ugyan a szerződés megkövetelte a helyszíni határkimérést tudományos műszerekkel és módszerekkel, ám az egyes államok merev hozzáállása nagyban megnehezítette a határ ésszerű kijelölését.⁴ Így a folyamat során birtokokat vágtek ketté, és a gazda az állatait a szomszédos országban volt kénytelen legeltetni a két ország közötti egyezmény értelmében.⁵ A két világháború alatti kishatár kérdése jóval liberálisabb és nyitottabb volt a viz-

gálandó érához képest. A határ átjárhatóságát csak 1923-ra sikerült tisztázni, addig nem is volt intézményesített határellenőrzés.⁶ Sőt az illegális határátlépés során maga a magyar nyelv tudása, a magyar etnikum a legtöbb esetben felmentő tényező volt. Ez látható az 1925-ben a Határszolgálati Utasítás alapján is: „határsértést magyar szempontból csak idegen honos követhet el”,⁷ a fegyverhasználat alkalmazása tilos volt, kizárólag önvédelmi célokat szolgálhatott. A határ elválasztó szerepének hangsúlyozása, a magyar-magyar kapcsolatok megkívánták a határ rendjének rögzítését, melynek során Csehszlovákia esetében ez a határszéli úti igazolvány bevezetését jelentette 10-km-es, indokolt esetben 15 km-es mélységig meghatározott határ menti települések esetében, amely 1 évre szólt, és egy huzamban 8 napos tartózkodást engedélyezett a következő átkelőhelyeken: **Tiszabecs-Tiszaújlak, Szatmárcseke-Badaló, Beregsurány-Asztély, Barabás-Mezőkaszony, Záhony-Csap** (vasút)⁸. A kishatárszéli forgalmat úti okmányok nélkül a mentők, tűzoltók, bányamentők, gyakran az orvosok is igénybe vehették, rájuk vészhelyzet esetén nem vonatkoztak ilyesféle megkötések. Változást jelentettek a korábbiakhoz képest a mélységi tranzitutazások, határforgalmak ellenőrzése, melyeknek felügyeletére létrehozták a fegyveres határrendőrséget.

1938–1939-ben a területi revízió során Kárpátalja ismét visszakerült Magyarországhoz, átalakult a határellenőrzés korábbi gyakorlata, majd a vesztes világháborút

³ Sallai János: Kishatárforgalom, kelet-magyarországi határkapcsolat. Rendőrtisztai főiskola. Rendvédelmi füzetek 2003/11. Budapest, 2003. 5.

⁴ A határkérdés tekintetében legrugalmasabb Ausztria és Csehszlovákia volt a terepviszonyokat illetően, Románia és Jugoszlávia viszont merev és megingathatatlan volt. Suba János: Magyarország trianoni határainak kitűzése. Interneten: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyarorszag_trianoni_hatarainak_kituzese/ (Letöltve: 2017.03.18.)

⁵ Sallai J.: Kishatárforgalom... 4.

⁶ A Trianon utáni Magyarországon a haderő rejtése okán is indokolt volt a Magyar Királyi Vámőrség 1921. augusztus 25.-i létrehozása. NAGY GYÖRGY: *A Magyar Királyi Határrendőrség felállításának okai, máig ható jelentősége*. In *A modernkori magyar határrendészet százttíz éve*. Szerkesztette: GAÁL GYULA, HAUTZINGER ZOLTÁN, Magyar Rendésztudományi Társaság Határrendészeti Tagozat Budapest, 2013. 21–22.

⁷ SALLAI J.: *Kishatárforgalom*... 5.

⁸ Uo. 7.

követően a csehszlovák–szovjet egyezmény⁹ és a párizsi békeszerződést követően a Szovjetunióhoz került. A magyar és szovjet közös határ kijelölése tehát nem az első világháborút lezáró trianoni, hanem a második világháborút követő 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés következménye volt, mely a Szovjetunió Kárpát-medencei megjelenésével egy új geopolitikai helyzetet, Magyarországnak számára egy új, nem kívánt szomszédságot teremtett. Kisebbségi módosításokkal ugyan, Magyarország kénytelen volt visszavonulni a korábban megállapított határai mögé.¹⁰ „A jogi alapot az 1947. évi párizsi békeszerződés 1. cikke adta, amely megerősítette a trianoni békediktátum határokat kijelölő cikkelyeit, illetve az ezek alapján felállított határmegállapító bizottságok által létrehozott határdokumentumokat... Így a kitűzendő magyar–szovjet határ teljes hossza 135 km és 88 m volt...”¹¹ Igaz, hogy ez gyakorlatban a teljes 2233 km-es határhosszból csak 6%-ot jelentett, ám a Szovjetunió befolyása miatt a legfontosabb határszakaszává vált. A szovjet fél halogatása miatt a határ kijelölése és annak jogi szintre emelése 1949. július 30-án Moszkvában aláírt demarkációs okmányban történt meg, melyet csak az „1962. évi 16. törvényerejű rendelet a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormánya között a magyar–szovjet államhatár rendjé-

nek megállapítása, határkérdésekben kölcsönös segítségnyújtás és együttműködés tárgyában Budapesten, 1961. évi október hó 3-án létrejött szerződés kihirdetéséről (júl. 13.)”¹² című rendelet rögzítette a jogrendben. Maga a szerződés alapdokumentumként funkcionált a határral kapcsolatos további ügyekben, és tartalmilag 5 fejezeten és 61 cikkben keresztül tárgyalta a határ megállapításával, karbantartásával, személyzetével, illetve a határátlépésével kapcsolatos elvárásokat.

A határ civil személyekre vonatkozó átlépésének rendjéről leginkább a IV. fejezet 38. cikke rendelkezett. A két világháború közötti időszak kis-, határszéli határforgalmához képest sokkalta radikálisabb volt. A határ megközelítése akár karbantartási munkálatok elvégzése esetén is megkövetelte az előzetes értesítést a határ jogosulatlan vagy félreértést elkerülendő megközelítése végett. A határt a korábbiakhoz képest igen szigorúan, illetve a szovjet oldalról műszaki hatázzárral védték. A két határ között a határátlépésre jogosító fényképes igazolvány vagy kiküldetési névjegyzék használatával (52. cikk), és kijelölt határátlépési pontok mentén történő határátlépést (41. cikk) írt elő, illetve egyes esetekben szabályozta azok időtartamát és a határsértések eljárását is (38. cikk).

A szovjet fél szorgalmazására végül lépések történtek a kétoldalú konzuli kapcsolatok, illetve főleg a kettős állampolgársági ügyeket illetően. A párizsi békeszerződést követően ugyanis hivatalos rendezése a kérdésnek nem történt meg. A két állam közötti állampolgársági kérdések tisztázását 1957. augusztus 24-én Budapesten rendezték, mely során kijelentették hogy a „Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya tekintettel arra, hogy a Szerződő Felek területén olyan személyek is laknak, akiket mindkét Fél a saját jogszabályai alapján állampolgárainak tart, attól

⁹ 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák egyezmény keretében Csehszlovákia lemondott Szovjetunió javára Kárpátaljáról. A határátkelőhelyek tekintetében lényeges, hogy ekkor csatolják Kárpátaljához Csap települését is.

Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. In Külgügyi Szemle 2004/1. Interneten: http://kki.gov.hu/download/f/3c/b0000/Kulugyi_Szemle_2004_01_Az_1945_j%C3%BAnius_29-i_szov_.pdf (Letöltve: 2017.03.15.)

¹⁰ Sallai János: Államhatárok a Kárpát-medencében. Jog- és politikatudományi folyóirat, II évf, 2008/1. 3. Interneten: <http://dieip.hu/wp-content/uploads/2008-1-08.pdf> (Letöltve: 2017.03.15.)

¹¹ Suba János: Szovjetunió és Magyarország közötti határvonal kitűzése 1947–1949. Rendvédelem-történeti Füzetek, Főszerkesztő: dr. Parádi József, Semere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság 22. évf., Budapest, 2012, 26. sz. 121.

¹² 1962. évi 16. tvr. Interneten: <http://www.jogiportal.hu/view/1962-evi-16-torvenyereju-rendelet> (Letöltve: 2017.03.15.)

az óhajtól vezetve, hogy az érdekelt személyek kettős állampolgársága – önkéntes elhatározásuk alapján – megszűnjék.”¹³

Az internacionalista muszáj-barátkozás¹⁴ közepette, amely nem volt sem internacionalista, de főleg nem baráti, a Szovjetunióval teljesen, a többi szomszédal ideiglenesen megszűnt a kishatárforgalom, amelyet adminisztratív és politikai, társadalmi változások is hátráltattak. A cseh–szlovák–magyar lakosságcserek, román közigazgatási változások, egyre erőteljesebb csempészet, garázdaság és földtulajdoni viszonyok változása, államosítás, falusi lakosság városiasodása, asszimiláció komoly hátrányt jelentett a kishatárforgalomra nézve. A határon túli magyarság lassan eltávolodni látszott az anyaországtól, melynek felelős magyarországi politikai tényezői is voltak. „A szovjet érdekszférába került országokban a határ elválasztó szerepe dominált.”¹⁵

A szovjet–magyar határtérség kiemelt fontosságú voltát a szovjet érában Kárpátalja/Kárpátontúli terület – mint a Szovjetunió egyik legnyugatibb területe –, geopolitikai-stratégiai fekvésének köszönhető, mely a szovjet–magyar közös határ védelmét megnövelte, illetve átjárhatóságát megnehezítette. A peresztrojka és glasznosztj korszaka előtti, aknamezőkkel és párthű bürokráttal körbebástyázott, és a szovjet oldalon műszaki határárral is megerősített határt megközelíteni és átlépni is egyaránt nehéz volt. Továbbá „a kapcsolattartást megnehezítette, hogy (a folyók miatt a közlekedési viszonyokban meghatározó) hidak, kompok csak korlátozott számban találhatóak a régióban.”¹⁶ A baráti-internationalista ideológia súlyát jól mutatja, hogy míg a magyar oldalon nem (a szovjet oldallal ellenben) alakítottak ki

a magyar–szovjet és jónéhány szomszédos baráti országgal közös határ mentén műszaki határárral, addig a nyugati érdekövezetbe tartozó osztrák és a sztálini elvektől elhajlani látszó jugoszláv határ mentén¹⁷ igen. A baráti Szovjetunióval sem volt más a helyzet. „Nagy eseménynek; de leginkább bajnak kellett történnie ahhoz, hogy valaki ne csak átintegethesen, hanem meg is ölelhesse a saját rokonait. Illetve, a meghívólevelezgetés és az engedélyek intézésének lassúsága miatt, még ilyenkor sem volt biztos az alkalom a találkozásra. Megtörtént, hogy a határ egyik oldalán vitték a koporsót, a másikon meg vele egy vonalban ballagott a gyászmenet.”¹⁸ Nem is történt érdemi határforgalom a helyi magyarság körében a pártpolitikához közelálló baráti látogatósait, nemzetközi áruforgalmat leszámítva. A határátlépés magával vonta volna az esetleges emigráció vagy amely rosszabb, a hidegháborús paranoia adta kémkedés, kollaboráció lehetőségét. Ugyanakkor maga a határtérség intenzív államközi kapcsolatot is jelentett a szovjet blokk országaival, hiszen ezen kelet- és közép-európai országok ütközőzónát jelentettek a nyugat és a Szovjetunió között, illetve gazdasági-kereskedelmi, hadászati és politikai csomópontot. A Szovjetunió a második világháborút követően tudatosan készült egy esetleges újabb konfliktusra. „A Szovjetunió, hogy elkerüljön egy újabb váratlan támadást és területének ismételt hadszíntérré válását, az „előretolt védelem” elvét követve meggyorsította és kikényszerítette a befolyási övezetébe tartozó közép- és kelet-európai országok társadalmi átalakulását, kétoldalú egyezményekkel magához kötötte őket és megnövelte a térségben állomásozó csapatainak a számát.”¹⁹ A szovjet

¹³ 1958. évi 2. tvr Interneten: <http://www.jogiportal.hu/view/1958-evi-2-torvenyereju-rendelet> (Letöltve: 2017.03.11.)

¹⁴ Megszabadulni a muszájbarátság formuláitól. Népszabadság, XLVII. évf., 299. sz. 5.

¹⁵ Sallai J.: Kishatárforgalom... 3

¹⁶ Uo. 3.

¹⁷ „1949-ben Rákosi egyik helyzetelemző beszédében már azzal vádolta Jugoszláviát, hogy 700 ezer fős hadserege déli határainkon felkészül, hogy rátörjön Magyarországra.” Dr. Gáspár László: A Határőrség leválasztása a Magyar Néphadsereg szervezetéről, In Új Honvédségi Szemle, 49. évf., 5. sz. 45.

¹⁸ Rác T. János: Lehetőségek és Záhonyra futott elképzelések. Népszabadság, XLVII. évfolyam, 201. szám, 14.

¹⁹ Dr. Gáspár L.: A Határőrség leválasztása... 44.

csapatok szocialista államokban történő állomásoztatása törvényszerűnek tűnt az esetleges imperialista reakciók kivédése érdekében, amelyet a későbbiekben a brezsnyevi doktrína is legitimált.

Az 1960-as években azonban kezdett helyreállni a határkapcsolat olyannyira, hogy 1962-ben Csehszlovákiával ismét kialakult a kishatárforgalom, főleg a testvéri együttműködés okán, melyet viszont már csak a kijelölt, fizikai átkelőhelyeken lehetett átlépni. Hasonlóan alakult a helyzet Romániával. A szovjet–magyar határszakaszon ugyanakkor a kishatárforgalom visszaállítása nem történt meg. Ugyan volt lehetőség a „könnyített” határátlépésre a meghatározott határ menti települések lakosai körében, ám ezt igazából nehezen lehetett igényelni, és szinte kizárólag nyomós indokkal a szovjet és magyar fél által kijelölt és törvényben rögzített határátkelőhelyeken: **Záhony–Csap** (vasút, közút, gyalogos), **Lónya–Harangláb**, **Barabás–Mezőkaszony**, **Beregsurány–Asztély**, **Kispalád–Nagypalád**, **Tiszabecs–Tiszaújlak** (közút, gyalogos). A határátlépések jelentős mértékben megnövekedtek: a korábbi évi néhány százszázas forgalomhoz képest 1 millió körül járt a hatvanas évektől. Elkezdtek a határátkelő kiépítését, korszerűsítését, és a térség megnövekedett gazdasági súlya miatt Eperjeske–Szalóka vonalon vasúti határátkelőhelyet létesítettek kizárólag a rakomány számára és Záhony–Csap határátkelő tehermentesítésére; az utóbbi határátkelő ugyanakkor éjjel-nappal üzemelő nemzetközi személy- és áruforgalmi határátkelő státust kapott.²⁰

1970-es években a turizmus fellendülése a politikai-gazdasági átalakulás miatt a kishatárforgalmat előtérbe hozta, és a távolsági határátlépést is minőségileg megváltoztatta. A '80-as években, különösen a második felében tapasztalható politikai váltás nyitottabbá tette a határokat. A magyarországi szovjet csapatok kivonásának lehetősége is csak a '80-as

évek vége felé tűnt időszerűnek a határok és az ideológia nyíltabbá válásának, és nem utolsósorban a szocialista tábor nyugati értékrend felé közeledésének és gazdasági kudarcainak köszönhetően. Ebben a megváltozott világpolitikai helyzetben a nyugat és a kelet soha nem látott mértékben közeledett egymás felé²¹, és ebben már nem volt helye a szovjet csapatoknak sem. A kishatárforgalom beindulása mellett így a magyarországi szovjet csapatok is megindultak.²² A blokkhoz tartozó államok is egyre kevésbé voltak hajlandók alárendelni magukat. A Szovjetunió pedig nem kívánt, de nem is tudott már az eseményekbe beleszólni. A kishatárforgalom újbóli fellendülése azonban mindenképpen a politikai és gazdasági változásoknak köszönhető. A kishatárforgalom is okozott változást a határ menti térség életében, a hozzá kapcsolódó intézményrendszer felállításában, a magyar–magyar kapcsolatokban is.

A SZOVJET–MAGYAR KISHATÁRFORGALOMHOZ VEZETŐ ÚT

A kishatárforgalom beindulását megelőző években már tetten érhető változások következtek be az idegenforgalom, a kétoldalú határátlépés és a konzuli ügyintézés terén. Ennek kialakulásában kulcsfontosságú szerepe volt a szovjet kormányzat hozzáállásának, mely korábban a tőle megszokott módon, mereven elzárkózott a népességmozgással, kettős állampolgársággal kapcsolatos ügyektől, illetve minden lehetséges eszközzel is küzdött ellene akár erőszakszervezeteken vagy bürokrácián, államközi szerződéseken keresztül. A civil lakosság külföldi utazásait nagyban megnehezítették, a konzuli adminisztráció annyira bürokratikus volt, hogy a csekély

²⁰ Sallai J.: Kishatárforgalom... 30.

²¹ 1989-ben Magyarország a nyitott határok politikájával hozzájárult az NDK–NSZK egyesüléshez. Szántó Jenő: „A magyarok lyukat téptek a kerítésen” A műszaki határzár megbontásának nemzetközi visszhangja. *Népszabadság*, XLVII. évfolyam, 103. szám. 3.

²² A szovjet csapatkivonás bejelentésének nemzetközi visszhangja. *Népszava*, 117. évf., 97. sz. 3.

számú ügyintézés is hónapokat vett igénybe. A szovjet–magyar konzuli kapcsolatok rendezését elsőként 1957. augusztus 24-én Budapesten, majd az azt felülíró 1971. március 20-án a szintén Budapesten aláírt szovjet–magyar konzuli egyezmény szavatolta.²³ Rendezték a konzuli szolgáltatás általi jogokat, állampolgári jogsegélyt, ezek egyetlen hátránya, bilaterális természetük, nem garantálták nemzetközi jogok tényleges betartását vagy az arra irányuló kísérletet különösen a szovjet oldalról. Kérdéses volt a határt átlépők nemzetközi jogi védelme, ugyanis a Szovjetunió ekkor még nem csatlakozott a Magyarországon is csak 1987-ben kihirdetett 1963-as bécsi nemzetközi konzuli egyezményhez,²⁴ melyben nagy szerepe volt a nyugathoz való közeledésnek és a nemzetközi garanciák vállalásának is.

1985. augusztus 1-jén megállapodtak a kishatárforgalom beindításáról: „A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormánya a két ország közötti testvéri barátság és együttműködés további elmélyítésének, valamint kiszélesítésének óhajától, továbbá attól a céltől vezérelve, hogy a két állam állampolgárai határátlépése egyszerűsített rendjét kölcsönösen megkönnyítsék és továbbfejlesszék”²⁵, melyet egy évről törvénybe is iktattak. Ez alapján jegyzékben rögzített, csak meghatározott településeken lakók voltak jogosultak a határ egyszerűsített átlépésére, illetve tömegrendezvények esetén ezen településeken kívül lakók is a megyében. Az 1986-ban újraindított kishatárforgalom is inkább névlegesen létezett, hiszen a bürokratikus elemekkel féken tartott utazások, a várakozási idő, és az eljárás keltette kiábrándultság

sokakat eltántorított a határon történő átutazástól.

1988. április 26-án az MTI arról számolt be, miszerint komoly változások következtek be a szovjetunióbeli magyar konzuli szolgálatok jogkörében, ügyintézésében. „A magyar és a szovjet állampolgárok kölcsönös vízummentes utazásának elősegítését célzó jegyzőkönyvet írtak alá a közeli napokban”²⁶ Budapesten. A dokumentum annak a jegyzőkönyvnek a kiegészítése, amelyet 1978-ban látott el kézjegyével Magyarország és a Szovjetunió képviselője.²⁷ Mindezt elősegítette, hogy a határátlépésre jogosító útlevél gyakorlatában is változások jelentek meg Magyarországon. A Magyarországról kiinduló utazások ideológiai és a hidegháborús bipoláris paradigmamaradványai kezdtek eltűnni, melyek közül kiemelhető az is, hogy két, egy piros keleti, baráti és egy kék nyugati, kapitalista irányba történő utazásra jogosító útlevélre volt szükség. 1984-től a csoportos, majd 1988. január 1-jétől megszüntették a szolgálati, illetve bevezették a világ minden (megfelelő jogi visszacsatolás esetén) országába történő utazásra feljogosító világútlevelet,²⁸ mellyel megkönnyítették a civilek útlevélhez való jutását, feltéve, ha rendelkeztek a kilépéshez szükséges és legális forrásból, azaz a kisszámú hivatalos valutaváltókon keresztül történő, és bizonylattal alátámasztható átváltásból származó 3000 forintnyi konvertibilis valutával²⁹ – 1988–89 között 3000-3700 forint volt a havi minimálbér. Minden bürokratikus feltételtől mentesen egy év múlva utazhattak a civilek. A szabad mozgás viszont magával vonta a magyarországi tőke- és valutakiáramlást, a magyarok a hazai gyér fogyasztói ellátás és főleg nyugati

²³ 1958. évi 1. tvr. Interneten: <http://jogiportal.hu/view/1958-evi-1-torvenyereju-rendelet> (Letöltve: 2017.04.06.) és 1972. évi 6. tvr. Interneten: <http://jogiportal.hu/view/1972-evi-6-torvenyereju-rendelet> (Letöltve: 2017.04.06.)

²⁴ 1987. évi 13. tvr. Interneten: <http://jogiportal.hu/view/1987-evi-13-torvenyereju-rendelet> (Letöltve: 2017.04.12.)

²⁵ 20/1986. (V. 22.) MT rendelet Interneten: <http://jogiportal.hu/view/20-1986-v-22-mt-rendelet> (Letöltve: 2017.04.15.)

²⁶ Nyikolaj Rizskov programja (14.rész) – egyezmények aláírása. MTI, 1988. április 20.

²⁷ Szélesedett a konzuli szolgálatok jogköre. MTI, 1988. április 26.

²⁸ BENCsik PéTER (2002). Úti okmányok, utazási lehetőségek és határforgalom a 20. századi Magyarországon, In Regio, 13. évf., 2., Budapest.

²⁹ 1989-től már nem volt szükséges ez a gyakorlat sem. Útlevél és pénz. MTI, 1989. január 11.

elektronikai eszközök miatt legtöbb esetben vásárolni jártak a határaikon túlra. Ennek ellensúlyozására konvertibilis valutát elfogadó üzletek nyíltak meg, melyek viszont a kisboltok hálózatától szívták el mind a minőségi termékeket, mind a fizetőképes vevőket. Kárpátalján is hasonló helyzet kezdett kialakulni a jegyrendszer időszakában.

Minőségi változás következett be a Szovjetunióba történő utazás tekintetében is, és az idegenforgalom oka is megváltozott: korábban gazdasági, tanulmányi tényező volt, az évtized vége felé már a turizmus került előtérbe. Gazdasági jellege ugyan a bevásárlóturizmusnak volt, ám ez a határszélre korlátozódott, lokális jelentőségű és nem is államközi kapcsolat volt. Változás történt a világútlevel bevezetésével, ugyanis, akik ilyen dokumentummal rendelkeztek, nem volt szükségük vízumigénylésre (korábban a rendőrségen tudták igényelni). „Lényegében arról van szó, hogy igazolni tudja: nem a vakvilágba indul el, lesz szállása, s nem lesznek megélhetési nehézségei...”³⁰

1988 legvégén a Szovjetunió határátlépési és állampolgársági kérdéseit illetően óriási változást hozott már annak a felvetése is, amelyet Genagyij Geraszimov, szovjet külügyi szóvivő mondott egy sajtótájékoztatón Moszkvában: „A Szovjetunió csatlakozik a konzuli kapcsolatokat szabályozó 1963-as bécsi konvencióhoz, változások vannak a kettős állampolgárság megítélésében, s a szövetséges köztársaságok is nagyobb nemzetközi jogkört kapnának, akár konzulátusokat is működtethetnének”³¹. A korábbiakhoz képest ez óriási külpolitikai szabadságot adhatott volna a tagköztársaságoknak. Borisz Csaplin szovjet külügyminiszter-helyettes 1989. január 1-ei sajtótájékoztatója során megerősítette mindezt, és még a korábbiakhoz képest sokkalta nyíltabb hangnemet ütött meg a szovjet konzulátusi munka kapcsán is, új prioritásoknak adott hangot,

³⁰ Vízum nélkül a Szovjetunióba (1. rész) MTI, 1988. április 29.

³¹ Konzuli munka – Geraszimov (2. rész). MTI, 1988. december 28.

melyekben rávilágított a bürokratikus rendszer problémáira, s egy jóval humánusabb és emberközpontúbb ügyintézését helyezte kilátásba, sőt rugalmasabb hozzáállást tanúsítottak a kettős állampolgárság ügyében is. „Csaplin ismét kiemelte, hogy a szovjet konzulátusok munkatársainak nagyobb figyelmet kell szentelniük a csaknem 20 millió külföldön élő honfitársnak, hiszen eddig szinte semmiféle kapcsolatot nem tartottak velük a hivatalos képviselők. A csaknem 200 szovjet konzulátus munkatársainak elő kell segíteniük az üzleti kapcsolatok kialakulását más országokkal.”³² A vízummentes, személyi igazolvánnyal történő kishatárforgalom, illetve egyszerűsített határátlépés lehetőségét is hangsúlyozta.

1989 elején megtörtént a szovjet–magyar kishatárforgalomról szóló tárgyalások bejelentése is. 1989. január 13-án a szovjet külügyminisztériumban a két fél szóbeli jegyzéket írt alá négy határ menti területen az utazások kísérleti céllal történő engedélyezéséről.³³ Minőségi változást eredményezett a kárpátaljai magyarság és az anyaországi magyarság kapcsolatai tekintetében, hiszen ettől kezdve széles magyarországi közvélemény kezdi megismerni a Szovjetunióban élő nemzettársait. Január 9–13. között Budapesten, Nyíregyházán és Ungváron történő tárgyalások során a felek megvitatták a határátlépési pontok korszerűsítését és bizonyos infrastrukturális változtatásokat a határátlépés gördülékénysége végett.³⁴

1989. március 1-jén végül a sokéves előkészület eredményeként megnyílt a kishatárforgalom a széles tömegek előtt, akik meghívólevél bemutatása nélkül léphették át a határt. Mindenképpen megjegyzendő, hogy a határhelyzet alakulása nagy terhet rótt mind a rendvédelmi szervekre, mind az infrastruktúrára, illetve a lokális kiskereskedelemre és a határtérségben lakókra egyaránt. Ez általános probléma volt

³² Konzuli munka – Csaplin (1. rész). MTI, 1989. január 4.

³³ Szovjet–magyar kishatármenti forgalom. Népszabadság, XLVII. évf., 102. sz. 10.

³⁴ R. T. J. Új határátkelők Szabolcs-Szatmárban. Népszabadság, XLVII. évf., 52. sz. 1–3.

minden határszakaszon, nemcsak a szovjet–magyarrá volt jellemző. Záhony–Csap kiemelt fontosságú, nemzetközi és éjjel-nappal üzemelő határátkelő, illetve kereskedelmi, közúti, vasúti csomópont volt. Magyarország legészakibb pontjánál a szovjet határ mentén, fontosságát fekvése adta, és az, hogy a második világháborút követően a Szovjetunió megváltoztatta a vasúti nyomtáv szélességét, így Záhony–Csap csomópont segítségével történt az áru átrakodása, a szerelvények átszerelése. További határátkelőhelyek a 8 és 16 óra (10–18 moszkvai szerint) között üzemelő **Beregsurány–Asztély** (Luzsanka), **Barabás–Mezőkaszony** (Koszino), **Lónya–Harangláb** (Zvonkovoje), **Tiszabecs–Tiszaújlak** (Vilok) gyalogos, illetve a járműforgalmat fogadó kishatárátkelők. E határátkelőkön kizárólag kishatárforgalom bonyolódott. A kishatárforgalmat ünnepélyes keretek között Asztély–Beregsurány határszakaszon nyitották meg, melynek súlyát mutatta, hogy a későbbiekben árufuvarozási és nemzetközi határátkelőhellyé akarták fejleszteni. A szabályozás hatálya Szabolcs-Szatmár teljes térségére, illetve a Beregszászi, Ungvári, Nagyszőlősi és Munkácsi járások 62 településére terjedt ki (bővült a korábbiakhoz képest), és a nevezett területen állandó lakhellyel bíró személyek élhettek a könnyítéssel. Tervezték a kishatárforgalom kiterjesztését egész Kárpátalja (érdekes egybeesés, hogy a vizsgált sajtóorgánumok kezdik elhagyni a *Kárpátontúl*, *Kárpát-Ukrán* megnevezéseket) területére. A kishatárforgalmi engedélyt 5 évre adták ki, a helyi rendőrségeken lehetett kérelmezni, végtelen számú határátlépésre és egy huzamban 7 napos tartózkodásra jogosított fel, indokolt esetben a kint tartózkodást az illetékes szervek kérésre meghosszabbíthatták. Költözés esetén azonban bevonták az engedélyt.³⁵ A kishatárátlépés turisztikai, egyéni szempontból korlátozott volt, a határátlépés során csak 30 rubel átváltására volt lehetőség.

³⁵ Mit kell tudni a magyar–szovjet kishatármenti személyforgalomról? Népszabadság XLVII. évf., 42. sz.18.

A '80-as évek végi szovjet–magyar határkapcsolatok, a kishatárforgalom hátráltató tényezője a szovjet–magyar és összességében a szovjet érdekövezetbe tartozó KGST-országoknál jelentkező külkereskedelmi problémák voltak: az eladósodással terhelt általánosan romló életszínvonal és az egyes fogyasztási cikkek hiánya, amelynek oka elsősorban a reformintézkedések ellenére is leszállóágba került, fogyasztói igényeket kielégíteni képtelen tervgazdaság és a határon át történő bevásárlóturizmus, határ menti feketekereskedelem volt. Ennek egyik fő oka pedig az volt, hogy a lengyel–szovjet (litván, belarusz, ukrán) határszakaszokon „*az országban dolgozó lengyel szakemberek, illetve az ideérkező lengyel turisták sajátosságok feketepiacot teremtettek, s a hozott árukért jelentős mennyiségű tartós fogyasztási cikket vásároltak fel.*”³⁶ Litvániában százszázalékos felárat fizettek minden megvásárolt színes televízióért, így is nagy haszonnal tudták otthon értékesíteni. Az igazi problémát az olcsó szovjet piac és a KGST-n belül jellemző készlethiány, munkahelyek leépülése jelentette.

A szovjet fél a csehszlovák, a lengyel és az NDK-s példát – és nem, mint válaszlépést – követve új vámszabályokat, elsősorban korlátozásokat volt kénytelen bevezetni ideiglenesen az 1989. február 1.–1991. január 1-ig terjedő időszakra, a lakossági ellátás biztosítása végett. „*1988 első tíz hónapjában a Szovjetunió nyugati határátkelőhelyein egyebek között több mint 400 ezer tévékészülék, 200 ezer hűtőszekrény és fagyasztó, 50 ezer mosógép hagyta el az országot, egyéb, a szovjet piacon hiánycikkeknek számító áruk mellett.*”³⁷ Ez a szabály minden külföldre, akár egyéni, akár hivatalos vagy tartós külszolgálatot teljesítő utazóra érvényes volt. A magyar–szovjet kishatárforgalom ilyen alakulása is várható volt. „*A szovjet vámrendelkezésről nyilatkozó közgazdászok elismerik ugyan a közszükségleti cikkek kivételét korlátozó*

³⁶ Sok utazás célja nyilvánvalóan spekuláció Népszava, 117. évf., 3. sz. 3.

³⁷ Uo.

szabályok bevezetésének szükségességét, de hangsúlyozzák: naivitás lenne a turistákra áthárítani a felelősséget a szovjet gazdaság fogyatékoságaiért. A vámkorlátozás a kiegyensúlyozatlan szovjet belföldi piac védelmét szolgáló logikus intézkedés. Egy iparilag fejlett országban ilyen intézkedésre egyáltalán nem lenne szükség, de tény, hogy távolról sincs minden rendben a szovjet gazdasággal.³⁸ A kishatárforgalmat megelőzően felkészülve az esetleges turista invázióra a nyugati végeken, a Szovjetunió drasztikus kiviteli korlátozásokat vezetett be.³⁹

Vámmentes közszükségleti cikkeket a Szovjetunióból legfeljebb 100 rubel összértékben lehetett személyenként kivinni. Vámköteles termékek esetén akár 20%-tól a teljes vételárig terjedhetett a megfizetendő vám, amelyről a gyanútlan turista sokszor – a hiányos szovjet tömegkommunikációnak köszönhetően – a vámvizsgálat során szembesült. Számos termék tiltólistán volt. A tiltott termékek: fekete-fehér és színes televíziók, hűtőszekrények, fagyasztó-, mosó- és varrógépek, gyermekruházati cikkek, gyermekcipők (ezek közül a Szovjetunióban dolgozó vagy tanuló külföldi állampolgárok családonként, évente egy-egy darabot kivihettek), babkáv és Nescafé, tokhal- és lazacikra (kaviárfélék). A tiltások és korlátozások alól kivételt képeztek a külföldi valutáért árusító üzletekben vásárolt termékek. Az új, április 8-án bevezetett magyarországi vámszabályok európai gyakorlathoz igazodóan alakultak, bevezetését a magyar oldalon szintén a bevásárlóturizmus indokolta.⁴⁰

A KISHATÁRFORGALOM ALAKULÁSA A HÉTKÖZNAPOKBAN

„A nyitás napján, március 1-jén egy néni ke csak átjött, mélyet szívott a levegőből és leült a magyarországi árokartra. Az itteni olda-

lon várakozók egyike bizonytalanul odament hozzá: – Mire tetszik várni? Néhány tétova szó, aztán hosszú perceken át egy sem, csak álltak egymást szorítva: találkozás évtizedek után.”⁴¹ Az 1989–1991 közötti szovjet–magyar kishatárforgalomról és a magyar–magyar kapcsolatokról az elmúlt három évtizedben a laikusok számára a fenti képhez hasonló nosztalgikus érzéssel vegyes elképzelés alakult ki. A határon keresztül az addig elszigeteltségben élő, bürokratikus elemekkel, műszaki határázárral, kerítésbe vezetett elektromos árammal, aknamezőkkel elválasztott kárpátaljai magyarság és a róluk mit sem sejtő, karnyújtásnyira élő anyaországi testvéreik újból egymásra találtak, és a rég nem látott családtagok, ismerősök négy és fél évtized után újból találkozhattak. Beindultak a társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai kapcsolatok, összességében a magyar–magyar kapcsolatok virágkora köszöntött be a szovjet–magyar határtérségben. Kétség sem férhet hozzá, hogy megható és nemes érzéssel töltött el mindenkit, amikor vértestvérek találkoztak a határ túlsó felén, akadtak olyanok, akik legutóbb 1942-ben látták egymást, és talán már meg sem ismerték a másikat,⁴² és maga a kishatárforgalom elsődleges célja is ez, a magyar–magyar kapcsolatok ápolása volt. „Amikor megnyílt a határ, először a több mint negyven éve egymástól elszakadt családok, barátok jöttek könnyes szemmel, ünneplőben. Később sajnos kialakultak a közismert vadhatások...”⁴³

Amennyi problémát a kishatárforgalom megoldott a magyar–magyar kapcsolatok rendszerében, legalább annyit okozott is a két fél mindennapi életében. Négy és fél évtized ugyanis sok idő, a családi, baráti kapcsolatok jelentősen átalakultak, és a kezdeti hévhez képest a határátlépők számát sem a rokon kapcsolatok újbóli fellángolása táplálta. A március a nosztalgia, a felfedezés,

³⁸ Sok utazás célja nyilvánvalóan spekuláció Népszava, 117. évf., 3. sz. 3.

³⁹ Szovjet vámszabályok – Szovjetszkaja Roszsija (1.rész). MTI, 1989. január 4.

⁴⁰ Így vámol a magyar Népszabadság, XLVII. évf., 80. sz. 8.

⁴¹ RÁC T. JÁNOS: *Lehetőségek...* i.m.

⁴² TARNAVÖLGYI GYÖRGY: *Nem is olyan könnyű a könnyített.* Határ-Szél, I. évf. 2.sz. 9.

⁴³ KÉZY BÉLA: *Vám-pírok* Határ-Szél, I. évf. 36. sz. 6.

az egzotikum hava volt, a kishatárforgalom többi időszaka viszont leginkább a lokális és szovjet–magyar kapcsolatok, a határtérség fejletlenségének problémáié. Kettős érzések kezdtek eluralkodni a kishatárforgalommal kapcsolatban, kettős tudat, kettős kötődés mindkét fél részéről. A határátlépők között már alig akadtak céltalanul bolyongó elveszettek hitt családtagjaikat fürkésző lelkek, azok a kapcsolatfelvételt követően áprilistól inkább már az otthonaikban fogadták őket.⁴⁴ Az egyre sűrűsödő gondok és a határátlépők nagy száma következtében a határátkelők mindkét oldalon leterhelté váltak, addig soha nem látott tömeg lepte meg az álmos határátkelőkhöz közeli településeken lakó embereket. Sípos István vasútüzemi igazgató véleménye is hasonló volt, a kettőséget jól szemlélteti az alábbi újságcikk részlet:

„Most már magam is kettős tudatban élek. Mindig azt mondtam, hogy kell a kishatár, amellyel jó négy évtizede lezárt zsilipek nyílottak ki. Először akkor inogtam meg, amikor Budapestre indultam, és az asszony utánam szól, hogy hozzak már valamilyen felvágottat! A záhonyi ellátás korábban messzi térségben nevezetesen minősült; ez az ötezres település a bejáró és munkaidő után bevásárló vasutas kollégákkal együtt hétezer tömeget látott el két ABC-üzletével, jó színvonalon. Ma pedig? Kérem, a két ABC fuldoklik a festett vizet, pardon, huszonkét fokos borlikört vásárló tömegetől, a napi tejre és kenyérré eddig szükséges tíz perc helyett csak kosárért két órát kell sorba állni a boltokban. Van vendégünk, aki a kasszáig érve a kolbászt megeszi, a pálinkát megissza, és még az üveget is visszaváltja. Másodszor pedig akkor inogtam meg, amikor fél füllel hallottam, hogy azért vannak napirenden a botrányok a beváltóhelyeknél, mert kevés van belőlük, hiszen, nekünk igazából nem kell a rubel, mit csináljunk vele? Utána pedig megsúgták, hogy az idei elég tetemes nagyságú, sok millió rubeles kishatáraktívumot az ország úgy óhajtja elkölteni, hogy a budapesti metró építési belőle tovább. Nesze

⁴⁴ RÁC T. JÁNOS: *Lehetőségek...* i.m.

*neked autonómia, vidéki Magyarország, helyi gazdálkodás, záhonyi szenvedés...”*⁴⁵

A kishatárforgalom sajátos helyzetet teremtett a térségben, mely már nem volt ismeretlen Magyarország egyéb, főleg nyugati határtérségeiben. Az egyik legnagyobb problémát a határátlépők száma jelentette, míg a másikat a határátlépés általános oka, igaz, hogy az 1989. március 1-i határnyitásra sok szabolcszatmári már rendelkezett kishatárátlépővel, ám az átlépők és érdeklődők nagyobb része a szovjet oldalról érkezett. A Záhony–Csap éjjel-nappal és a többi négy 6–16 óra között nyitva tartó közös szovjet–magyar határátkelőhelyen március 20-ig körülbelül 60 000 fő lépte át a határt, melynek 85%-a szovjet oldalról érkezett. A vizsgált sajtóanyagok alapján a kishatárforgalom során két hónap alatt 250 ezer ember, május végéig átlagosan 17,5 ezer utas lépte át a határt.⁴⁶ Május 30-án a magyar televízió adásában határátlépési rekordról tájékoztattak, csak Záhonyban május 27-én, szombaton, egy nap leforgása alatt 98 ezer, ebből 90 ezer kishatárátlépővel,⁴⁷ és összesen május végéig megközelítőleg 1,5 millió ember lépte át a magyar–szovjet közös határt, mely valamelyest fordulóponthoz is jelentett a kishatárforgalom megítélésével kapcsolatban. A határátlépés számának növekedése a későbbiekben bevezetett kisebb korlátozások ellenére sem állt meg, augusztusig magyar részről 500 ezer, a szovjet részről hatmillióan léptek át, 1989 végéig 11 millió utas érkezett, amely 438%-kal volt több, mint egy évvel korábban. *„Az egyszerű kilépési engedély bevezetése ostromállapotot teremtett a határállomásokon, a várakozás több órára növekedett”*.⁴⁸

⁴⁵ RÁC T. JÁNOS: *Záhony, a rettegés városa*. Népszabadság, XLVII. évf., 250. sz. 9.

⁴⁶ *Szovjet–magyar kishatármenti forgalom*. Népszabadság, XLVII. évf., 102. sz. 10.

⁴⁷ *Sajtótájékoztató a szovjet–magyar kishatárforgalom megindulása óta szerzett tapasztalatokról*. NAVA, Szerző: TOTH K – ZOLTAI, Adásnap: 1989. május 30. Interneten: http://nava.hu/id/03194_1989/ (Letöltve: 2017. 03. 18.)

⁴⁸ *Szovjet–magyar kishatármenti forgalom*. Népszabadság, XLVII. évf., 102. sz. 10.

A magyarság Kárpátalján belüli fő csapásirányát Záhony–Csap, a Tiszabecs–Tiszaújlak és Beregsurány–Asztély határátkelők leterheltsége mutatta. A szovjet fél szorgalmazására megkezdődtek a tárgyalások a záhonyi Tisza-híd szélesítéséről, az érintett határátkelők forgalmi sávjának fejlesztéséről és nyitva tartásának kiterjesztéséről este 22 óráig. Korábban is voltak már elképzelések a Beregsurány–Asztély határszakasz kereskedelmi útvonallá fejlesztéséről. A magyar határőrök a határátlépők rohamát erősítéssel és néhol engedékenységgel igyekeztek orvosolni, előfordult, *„hogymiután a másfél százas tömeg már-már áttörte a sorompót, a nyírbátori parancsnok politikai helyettesének különengedélyével háromnegyed ötkor felengedték előttük azt. A vámosságok már kétoldalúan távoztak, a vámvizsgálatot a szovjet határőrök végezték el. Reggelre aztán ráébredtek, hogy ez mégsem az ő hatáskörükbe tartozott volna és a néhány csekélységet, amit lehetett, jegyzőkönyvileg átadták a magyar vámosságoknak”*.⁴⁹ A szovjet oldalon viszont valamelyest vontatottan haladt a határátléptetés, a vámosságok sokszor ebédszünettel is lassították azt, amely a határt átkelők feltorlódásához vezetett. A korábbi években az is előfordult, még a vízummal rendelkezők átléptetésével kapcsolatban, hogy bizonyos téli időszakokban és ünnepnapok folyamán megtagadták a ki-be léptetést Záhonynál az éjszakai órákban. Sok esetben a magyar oldalról érkező határátlépőkkel is minősíthetetlenül bántak. Akadt olyan határőr is a szovjet oldalon, aki illuminált állapotban ökölrel sorra rácsapott a magyar rendszámú személygépkocsik tetejére, és aki szóvá tette ezt, azt – annak a járműve kerekének rugdosását követően – néhány órán keresztül visszatartotta.⁵⁰ Volt, hogy a szovjet vámosságok egy nyolcveges záhonyi kislány alsóneműjét is lerántották, hogy nem rejtegetnek-e benne rubelt, ugyanis a bevett

⁴⁹ RÁC T. JÁNOS: *Lehetőségek...* i.m.

⁵⁰ Az eset elszenvedője egy szabolcsi popénekes, Magyar Sándor volt, aki fel akarta jegyezni a jegyzetfüzetébe az esetet, ám a határőr elkobozta azt. (KB) *Határincidens*. Határ-Szél, II. évf., 18.sz. 8.

technikák egyike ez volt.⁵¹ A határátlépők sem bántak kesztyűkézzel a határőrökkel, gyakran előfordult a határőrök szidalmazása, hol magyar, hol ukrán nyelven téve megjegyzést azok és egymás felmenőire. Gyakoriak voltak az ingerült, nem ritkán üvöltő utasok.⁵² A szovjet oldalon gyakorta már határnyitás előtt három órával megérkeztek a „kishatárosok”⁵³, több százan, igaz sokszor jócskán nyitás után engedték csak fel a sorompókat, amely számtalanszor indulatokat váltott ki az órák óta várakozó emberekből. Volt, hogy elsőbbségét kihasználó rokkant jelzésű személyautót fordítottak vissza, megrongálva azt, vagy árokba borítva egy másik toladó személyautót. Gyakran verekedések alakultak ki az asztélyi határátkelőn, melynek a beregszászi járási milícia segítségével vetettek véget.⁵⁴ A kishatárátlépések a gyerekeket is nehezen érintették, ők is 30 rubelnyi személynek számolódtak, sokszor a több órás várakozásnak köszönhetően kifáradtak, kiszáradtak, gyakran a nyári nagy melegben a szibériai teleknek megfelelően, rétegesen felöltözve lépték át a határt, magukon az áruval, a gyermekruházat ugyanis hiánycikk volt a túloldalon, főleg az ún. „susogós sportruha”⁵⁵, melyet a viselése közben kiadó jellegzetes hangjáról lehetett megismerni. A határszéli boltok édességei ugyanakkor valamelyest kárpótolták őket.⁵⁶

A határátkelőhelyeknél az átlépések száma nem alakult egyenletesen a hét és a nap folyamán sem. A legtöbben hétvégén és munkaszüneti napok alkalmával, napi lebontásban reggeli és délutáni órákban, a Záhony–Csap határátkelő – éjjel-nappali nyitva tartásának köszönhetően – késő délután és az esti

⁵¹ *Az esős időben fellazulnak a szagok*. Határ-Szél, I. évf., 25. sz. 7.

⁵² *Belpolitikai lapszemle* MTI, 1990. augusztus 17.

⁵³ A köznyelvben ez a kifejezés honosodott meg a kishatárforgalmi engedéllyel utazókra.

⁵⁴ *Bonyodalmak az országhatáron*. Határ-Szél, I. évf., 2.sz. 8.

⁵⁵ Műszálas anyagból készült melegítő, sportruházat, a korszak egyik kedvelt mindennapi viselete.

⁵⁶ Adatközlő: Lukács Edina, 35. Beregszász

órákban volt zsúfolt, amikor a határátlépők már hazafelé indultak. A megnövekedett reggeli határátkelésnek igen egyszerű és gyakorlati oka volt: a délig elfogyó valutaváltók forintkészletei, melyek hátrányt jelentettek a bevásárlások alkalmával, ennek két oka volt, amelyet sikerült a későbbiekben valamelyest orvosolni. Egyrészt a valutaváltók szegényes hálózata. Záhonyban volt egy (az év folyamán nyolcra emelkedett) ugyan, ám a többi határátkelőhelyek közelében nem, a takarékszövetkezetek igyekeztek pótolni ezt a hiányosságot.⁵⁷ A szovjet oldalon csak Csapon és Ungváron volt erre lehetőség. A hivatalos 30 rubelből a beváltás okozta problémák miatt a szovjet fél szorgalmazására augusztusra 10 rubel, majd októberre nulla lett.⁵⁸

Záhony környékén viszont volt lehetőség ennek kijátszására és a hivatalos államközi árfolyamtól eltérően az útszélien tevékenykedő lengyel állampolgárok 8 forintos „szabad piaci” árfolyamon beváltották a rubelt, holott annak államközi értéke 19 forint volt, mivel a magyar és szovjet határvédelmi szervek kommunikációja hiányos volt, ezért sok esetben nem volt mintájuk a gyakran változó és sokrétű szovjet bélyegzőkből, formanyomtatványokból, így a lengyelek sokszor hamisították azokat, amelynek köszönhetően több rubelt tudtak „igazoltnak” beváltani. Mivel a váltó annyit tudott csak váltani, amennyinek a kivitelét a szovjet hatóság igazolta. Előfordult, hogy a szovjet átlépők próbálkoztak Záhony egyik nyilvános mellékhelyiségében a vámpapírok hamisításával egy indigó és egy szovjet ötkopejkás segítségével, mely bélyegzőnagyságú, és a hátoldalán a szovjet címer volt, hasonlóan a vámbélyegzőhöz.⁵⁹ Akadtak kishatárosok is, akik egy nap alatt többször is, akár háromszor is megjárták a határt alkalmanként a 30 rubelért. Igaz, a későbbiekben

igyekeztek a szovjet oldalon korlátozni ezt 10 rubeles illeték befizetésével.⁶⁰

A valutaváltóhelyek forintkészlete viszont folyamatosan apadt, mivel meghatározott 1,2 milliárdos forint keret állt rendelkezésükre. A szovjet–magyar gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokban és összességében az egész KGST-n belül problémát okozott, hogy nem volt konvertibilis a nemzeti valuta, vagyis a rubel és a forint a két fél által államközi szerződés és nem piaci viszonyok alapján volt meghatározva, illetve korábban a hivatali vagy szolgálati úton tartózkodók kivételével váltani sem lehetett. A KGST-n belüli kereskedelemben a transferábilis rubelt⁶¹ használták, amely inkább az árucseré átváltója, mutatója, mintsem valódi pénznem volt.⁶² A KGST-n belül a kereskedelem alapja az árucseré volt, ugyanannyi értékű árunak ugyanannyi értékű ellentételezés felelt meg. Hasonlóan alakult a szovjet–magyar idegenforgalom is, a felek megállapodtak egy 1,2 milliárd forint értékű átválthatóságban, amelynek során a szovjet és a magyar turisták fejenként mindössze 30 rubelt vagy annak megfelelő összegű forintot válthattak be, amely fedezte volna a határt átlépő magyar turisták rubel, valamint szovjet turisták forint igényét. A magyar–szovjet határátlépés során a magyar kormány jobb esetben is szovjet oldalról évi, pontosabban márciustól december végéig 350–400 ezer utassal számolt, ezt a megelőző évek szegényes határforgalmára, főleg a korábbi határátlépésekre és a kárpátjai magyarság létszámára alapozták. „A kishatárátkelő-helyek az előző években is megvoltak, és ott gyakorlatilag egy év alatt kétszáz ember lépett át”⁶³, ehhez képest május végéig 1,2-1,5 millió határátlépés

⁵⁷ Nagy az utasforgalom a magyar–szovjet határon. MTI, 1989. március 21.

⁵⁸ Uo. 4.

⁵⁹ RÁC T. JÁNOS: *Lehetőségek...* i.m.

⁶⁰ A befolyt összeget az asztélyi határállomás fejlesztésére kívánták fordítani, melynek során a Beregszászi Járási Tanács 100 db golyóstollal segítette is a határőrség munkáját. *Bonyodalmak...* i.m.

⁶¹ A KGST nemzetközi elszámolási egysége 1964 és 1991 között.

⁶² 1967-ben vezették be. SIMÁNYI TIBOR: *A KGST valutarendszere*. MTI, 1988. május 7.

⁶³ *Országgyűlés – harmadik nap.* (20. rész) MTI, 1989. június 29.

történt. Ezért a magyar kormány tárgyalásokat kezdeményezett a turistakeret bővítéséről. Hátráltató tényező volt, hogy a pangó szovjet–magyar kereskedelem során a magyar gazdaság egyébként is ellentételezés nélkül nagyobb részben exportált a másik félnek, tehát aktívum alakult ki. A szovjet–magyar idegenforgalmat ugyanez a helyzet fenyegette. A magyar fél megoldásai között több javaslat szerepelt: a különbség dollárban vagy áruban történő ellentételezése, vagy az exportkosár tartalmának csökkentése.⁶⁴ Ám a szovjet fél nem volt érdemi tárgyalópartner, így 1989 júniusától inkább ideiglenesen forintstopot hirdetett (a nem szolgálati útban lévők forint igényeit nem számítva).⁶⁵ A magyar turizmus további fejlődése érdekében viszont a szovjet turisták igen kíváncsiak voltak, hiszen a többi szocialista társaikhoz képest többet költöttek: napi átlagban 500 forintot, illetve a teljes ellátás mellett szabadidős tevékenységeken és szervezett turistautakon is részt vettek,⁶⁶ és szinte mindent felvásároltak. „Mert ne tagadjuk: a butikok és kötöttáru-kereskedések jó része ebből a forgalomból él, mint ahogy a papírboltok is megéreznék, ha nem lennének szovjet turisták, akik oly nagyon kedvelik a pajzán lányokkal ékített naptárákat. Magyarországon a turista is megfizeti az áfát.”⁶⁷

A turizmus terén is elmaradt szabolcsi területeket ez kevésbé érintette, sokan inkább a fejlettebb idegenforgalmi régiókat részesítették előnyben, főleg a Balatont és környékét. Megjegyzendő, hogy a '80-as évek vége felé az addig legaktívabb csehszlovák turisták Magyarországot már drágának vélték, és inkább a német területekre mentek pihenni.⁶⁸ Ugyanakkor a

30 rubel beváltása a kishatárforgalmat kihasználókra is éppúgy vonatkozott. Ennek köszönhetően élénk érdeklődés övezte főleg külföldi befektetőkön keresztül a határtérség kihasználhatóságát. Berecz János szabolcs-szatmári képviselő a parlamentben ennek kapcsán meg is jegyezte, miszerint „A tömeges utasforgalomnak nincsenek meg a személyi és technikai feltételei, nem lehet kulturált utazásról beszélni.”⁶⁹ A kárpátaljai és a szabolcsi gazdasági együttműködésnek a feltételei adottak voltak, a *Népszavában* még februárban megjelent cikk hangsúlyozta, hogy „Tulajdonképpen csak az országhatár választja el az amúgy szomszédos gazdaságokat. Ha úgy vesszük, már csak adottságaik miatt is, a közeli üzemek termelési szerkezete azonos. A határon innen és túl dolgozók között a vérségi kötelekeket sem nehéz kibogozni. Ezek után közgazdasági, sőt politikai hiba lenne, ha akadályokat gördítenének a spontán szomszédi árucserére és kampány munkák idején a kölcsönös segítségnyújtás útjába.”⁷⁰ Ez azonban nem volt egyszerű „Ugyanis eddig a kishatárforgalminak minősített árucseréje fő akadály a ellentételezés volt. A szó szoros értelmében csak kínkeservesen lehetett összeállítani a kiszállítandó magyar árut és annak ellentételeként a kárpátaljai termékeket.”⁷¹ A kishatárátlépés adta lehetőségek kedveztek is az expók, gazdasági tematikájú kiállítások és magyarországi–szovjet vegyes vállalati, gazdasági együttműködéseknek. Számos vegyes vállalat alakult a határszélen, számos külföldi befektetőt vonzott.⁷² Kárpátalján legfeljebb Ungváron volt kielégítő szállodai szolgáltatás a készlethiány és sorban állás időszakában szegényes ételkínálattal, nem beszélve a gorbacsovi alkoholtalalomról: este már sem sör, sem bor, csak vodka volt kapható.⁷³

⁶⁴ *Tárgyalások a szovjet turisták utazási keretének bővítéséről*. MTI, 1989. július 21.

⁶⁵ D. P. *Forintstop a Szovjetunióban*. Népszabadság, XLVII. évf., 170. sz. 8.

⁶⁶ *Magyar–szovjet idegenforgalom*. (1. rész) MTI, 1989. március 2.

⁶⁷ MIKLÓSI GÁBOR: *Vámháborúk sáncaiban*. Népszabadság, XLVII. évf., 54. sz. 15.

⁶⁸ *Magyar–csehszlovák idegenforgalom*. MTI, 1988. augusztus 15.

⁶⁹ (NÁBRÁDI): *Gondok a keleti határon*. Népszava, 117. évf., 126. sz. 6.

⁷⁰ (CZAUNER) *Fillérek helyett milliók*. Népszava, 117. évf., 44. sz. 5.

⁷¹ Uo.

⁷² *Magyar–szovjet idegenforgalom*. (1. rész) MTI, 1989. március 2.

⁷³ HEGYES ZOLTÁN: *Autonómiáról — békében*. Népszabadság, XLVII. évf., 282. sz. 6.

A turizmus problémái a tömegközlekedés szegényes állapotára is figyelmeztettek, ugyanis a kishatárátlépők főleg a határ menti településeket látogatták, melyeken a bevásárlóturizmusnak köszönhetően csakhamar apadtak a boltok készletei. A közlekedés szabolcsi problémáinak megoldására egyrészt május végétől járatfrissítések történtek, másrészt a MÁV több szerelvény indításával (két pár személyvonat közlekedett Nyíregyháza–Csap vonalon), a Szabolcs Volán pedig menetrend-sűrítéssel erősített. Sőt, négy év után a szovjet Kárpátaljára (Ungvár, Munkács) Borsodból, Hajdú-Biharból és Szabolcs-Szatmárból menetrendszerű járatokat indított a Volán.⁷⁴

1989 májusában már érzékelhető volt a változás, ugyanis a kishatárforgalom adta lehetőségek, a tömegek szabadabb áramlása, bevásárlóturizmussá alakult rokonlátogatások csakhamar gondot okoztak a határszélek egyébként is nehézkes lakossági ellátásában.⁷⁵ Szovjet oldalon napijeggyel sorban álló tömegek, pangó boltok és lelakatolt üzemanyagtöltő állomások várták a vásárló kedvű utazóközönséget. A magyar oldalon zsúfolt boltok, akadozó áruellátás, főleg pipere- és közszükségleti cikkek, hűskészítmények, élelmiszerek fogytak, a szovjet oldalon elektronikai berendezések és üzemanyag.⁷⁶ A határszélen „a szovjet és a naményi kocsik szinte előírt tartozéka a szívó: a szovjet benzín szájáról szájra terjed.”⁷⁷ Annál is inkább megérte, mivel a 20 forint feletti literáron mért magyar üzemanyagtöltő állomások ajánlataihoz képest a szovjet benzín mindössze átlagosan 12,50-be került.⁷⁸ Vásárosnaményban a gyanútlanul ácsorgó kárpátaljai autósokat gyakran két nyelven, két szóval üdvözölték: *Benzin van? Jeszty Benzin?*⁷⁹

⁷⁴ F. GY.: *Menetrendváltozás a Volánál*. Népszabadság, XLVII. évf., 120. sz. 10.120

⁷⁵ *Szabolcsi tiltakozás a húsáremelés ellen*. Népszabadság, XLVII. évf., 191. sz. 4.

⁷⁶ *Szovjet–magyar kishatár menti forgalom*. Népszabadság, XLVII. évf., 102. sz. 10.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ (BURGET) *Az örök csap* Határ-Szél, I. évf., 26. sz. 5.

⁷⁹ *A határszél túlsó oldalán*. Határ-Szél, I. évf., 22. sz. 14.

A kishatárforgalom okozta szabolcsi problémák jelentős részét – készlethiányt – igyekeztek megoldani,⁸⁰ és megegyeztek abban, hogy a boltok alapterülete kicsi, és hogy igazából a bevásárlóturizmus okozta hiányosságok kezelését a magánvállalkozók fellendülésével, vállalkozói kedv kialakításával, pályázatokkal kellene orvosolni. A Magyar Televízió egyik adásában azt a költőinek szánt kérdést vetette fel a riporter, szinte szemrehányó módon, hogy „*hol vannak az élelmes kereskedők, akik ilyen helyzetben milliomosokká válhatnak, hol vannak az elfekvő készletek, hol vannak az ötletek?*”⁸¹ A rubelváltás nehézsége okozta forgalomkiesést elkerülendő az MNB megengedte az ÁFÉSZ-boltokban történő devizaváltást is. Sokan ugyanakkor a bürokrácia okozta lassúság ellenére igyekeztek a határ mentén élők közül adaptálódni az új helyzet kihívásaira, főleg a vállalkozói réteg. Sok helyen a magyar feliratok mellett orosz nyelvűek is kezdtek megjelenni, kitölték a nyitvatartási időt is, alkalmazkodtak az igényekhez. A kiskereskedők mindenképpen jól jártak az árukészlet eladásával, a pangó piacok is igazi bazárrá növekedtek. A készlethiányt többféle módon próbálták ellensúlyozni a hivatalos szervek. A helyiek legnagyobb sajnálatára a bevásárlóturizmus okozta készlethiány és a megnövekedett vásárlókedv orvosolására megemelték az árakat. Ennek ellenére azonban a szovjet turisták egy alkalommal akár 70 ezer forintot is hajlandóak voltak költeni, igaz, mindezt a szabadpiaci rubelváltásnak köszönhetően.⁸² Sokan ugyanis megkerülték a hivatalos csatornákat, és feketén váltották a rubelt, amelynek szintén káros gazdasági hatásai voltak.⁸³

⁸⁰ *Országgyűlés – harmadik nap (20. rész)*. MTI, 1989. június 29.

⁸¹ *A bevásárlóturizmus fejlesztését tervezi a Kereskedelmi Minisztérium*. NAVA, Szerző: VAJEK-BURZA, Adásnap: 1989. november 27. Interneten: http://nava.hu/id/06869_1989/ (Letöltve: 2017. 04. 02.)

⁸² (KB) *Szabadsághilferplőség*. Határ-Szél, I. évf., 1. sz. 14.

⁸³ V. J.: *A valutabeváltókat elkerülve forog az idegen*. Népszava, 118. évf., 64. sz. 4.

Maga a határ különleges elegyet alakított ki. A határon átutazók jelentős többségét már elfogta a városhatáron lévő lengyel feketepiac, akik saját áruikat a Szovjetunióban értékesítették, majd az így befolyt összegből bevásárolva sokan a magyar oldalon újból eladták az újonnan szerzett dolgokat. A határ menti kereskedelem javarészt lefedte azokat az igényeket, amelyekből fogytán voltak a határ menti boltok készletei: piperecikkek, tisztálkodóeszközök, olcsó pálinkák, margarin, építőanyagok, elektronikai eszközök, hiány volt hűtőkből, amely annak a tömeghisztériának volt köszönhető, mely szerint hamarosan súlyos készlethiány lesz, emelkedtek az árak is, többször is. Főleg a hús és húskészítményeké, bár a határátkelésnél szigorúan tiltottak voltak közegészségügyi szempontból. Magyarország keleti határterülete, ahol a legtöbben 4-5 ezer forintos minimálbérből gazdálkodtak, komoly hátrány volt a szovjet feldolgozóipar olcsó termékei, tv-k, biciklik hiánya a kiviteli korlátozások miatt. Drága külföldit nem volt érdemes venni, mert az alkatrész beszerzése nem volt garantált. Sok esetben Nyíregyházáról érkezett nagybani megrendelés építőanyagokra, míg a szovjet fél le nem állította ezek magánforgalmát. Mindeközben Kárpátalján folyamatosan növekedett a készlethiány. A külföldi vásárolni kívánóknak viszont volt lehetősége az ún. dolláros boltokban vásárolni,⁸⁴ mely később a készlethiányos és az indokolatlanul drága boltok gúnyneve is volt.

A folyamatos kiviteli korlátozások károsak voltak a gazdaság, elsősorban a mezőgazdaság fejlődésére, hiszen a határszélek exportja sokkalta hatékonyabbnak bizonyult a kishatárforgalomban részt vevő tömegek bevásárlóturizmusának köszönhetően. A kezdetben tapasztalható, ám idővel orvosolt bolti, infrastrukturális, szűkös parkolók, közterületek hiányosságai voltak az elsődleges okok.⁸⁵

⁸⁴ KÓSZEGHY ELEMÉR: *Barátok voltunk*. Határ-Szél, I. évf., 35. sz. 4.:

⁸⁵ KLAUBER MÁTYÁS: Élelmiszerek a bevásárlóturizmusban *Külgazdaság*, 35. évf., 2. sz. 64.

Semmi sem indokolta a magyar–szovjet határszakaszon történő kiviteli (főleg élelmiszer) korlátozásokat⁸⁶, hacsak a helyi, elsősorban a magyarországi lakosság kényelmi szempontból nem volt ellenérdekelte a határon túlról érkező turisták tömeges bevásárlásában⁸⁷, illetve a gazdaság nivójának folyamatos süllyedése, mely elsősorban a szovjet oldalra volt érvényes. Az élelmiszerek és egyéb közszükségleti cikkek árai egyébként is olcsóbbak voltak a Szovjetunióban, bár nehezebben voltak hozzáférhetőek. Ott olyan nagy volt a kiviteli korlátozás alá eső termékek száma, hogy könnyebb volt inkább megjegyezni, mit lehetett átvinni. Sok esetben egyenesen házhoz szállították a termékeket a kárpátaljai „kereskedők”,⁸⁸ mely kiterjedt kapcsolatrendszerről árulkodott. Ezen termékek olcsónak számítottak, főleg a forintstop idején, amikor létkérdés volt az áru eladása.

A növekvő idegenforgalom a bűnözés és a törvényi kihágások megnövekedését is magával vonta, ennek érdekében a magyar oldalon a rendőri állományt is fejlesztették. Sőt 1990-től 1995-ig a sorkatonákat folyamatosan felváltották a két és több nyelven beszélő hivatásosok a magyarországi határokon, s a határőrség is nagyobb önállósággal járhatott el.⁸⁹

Az éjjel-nappal nyitva tartó Záhony–Csap határátkelőt érte a legnagyobb roham, annál is inkább, mert nemcsak kishatárként, hanem nemzetközi határátlépési pontként is üzemelt. 1989 vége felé a gyalogos közlekedést is korlátozták, és pluszbuszok, -vonatok segítettek a közlekedésben, amely fellendítette a tömegközlekedést a két határváros között. A korábbi

⁸⁶ TÓTH JÓZSEF: *Szerkezetváltás, foglalkoztatás és a munkaerő hatékonysága*. In *Közgazdasági Szemle*, XXXVIII. évf., 1991. július–augusztus. 777.

⁸⁷ NYITRAI FERENCNÉ: *Gazdasági és társadalmi folyamatok kölcsönhatása a nyolcvanas években*. In *Társadalomtudományi Közlemények*, XIX. évf., 4. sz. 472.

⁸⁸ KLAUBER MÁTYÁS: Élelmiszerek a bevásárlóturizmusban *Külgazdaság*, 35. évf., 2. sz. 61.

⁸⁹ K. J. T.: *Főállású határőrség*. *Népszabadság*, XLVIII. évf., 50. sz. 8.

kettő helyett négy vonat és óránként buszpár közlekedett közöttük. Ennek ellenére legtöbbször kishatárforgalommal érkeztek. Sokan ott is éjszakáztak, sokszor a szabadban, bevárva a valutaváltó nyitását. *„Az ötezer lakosú Záhony boltjait naponta 30-40 ezer (!) szovjet turista lepi el, s többségük útja először az italo pulthoz vezet. Gyerekeik közben a rágógumis, csokoládés gondolákat lepik el. Mire a pénztárhoz érnek, az örület határán álló pénztárosoknak sokszor a göngyölegből, illetve a színes csokipapírokból kell rekonstruálniuk a kosár eredeti tartalmát... Van, amikor csak a pénztárnál derül ki, hogy tíz rubelből nem lehet a fél boltot megvásárolni...”*⁹⁰ Jellemző kép a március óta tapasztalt határforgalomról, amely az újság hasábjain jelent meg. Az egyik cikkben egy határőrrel való beszélgetés során kiderült, hogy: *„Odaát szerintünk még a saját szigorításukat sem tartották be, miszerint havonta csak egyszer lehet átjönni... Kevés bizonyítékunk és sok értesülésünk van arra, hogy az okmányokat a szomszédban, pénzért árulják. Volt, akit saját kezűleg tettünk fel a vonatra, és másnap már megint itt kacagott a szemünk közé.”*⁹¹ Ezek az anomáliák főleg a két ország közötti jogi útvesztőknek, zsákutcáknak és nehezen nyomon követhető ügyintézésnek voltak köszönhetőek. Az eljárás ideje alatt a szabálysértők továbbra is átkelhettek, legtöbbször mindenfajta adminisztratív megtorlás nélkül. A szabad határátkeléssel a több évtizedes elzárkózó szovjet mentalitás nehezen tudott mit kezdeni.

Az infrastruktúra és a helyi turisztika szegényes voltát példázza az is, hogy a legtöbb esetben alapvető problémát az illemhelységek hiánya jelentette.⁹² Sok helyen a kapualjban várták a házigazdát, vagy elhagyatott helyeken a gyanútlan járókelőket a „taposóaknák”

sora, idézve a hidegháború szorongását. Ez az állapot a kevés nyilvános és még kevesebb ingyenes illemhelynek volt betudható. Sokan a valutaváltás miatt éjszakáztak a lépcsőházak előterében, illetve tüzet is gyújtva melegedtek. Alapvetően viszont nemcsak a nyilvános illemhelyek hiánya volt probléma, hanem a kishatárosok nemigen adtak ki pénzt a fizetős illemhelyekre, pedig minimális összeg volt. A vásárosnaményi polgármester meg is jegyezte, hogy mobil illemhelységek vásárlására 300 ezer forintot költöttek, ám a kishatárosok nem hajlandók ezért fizetni. Büntetni meg nem volt értelme, mert vagy nagyon kevés pénzzel jöttek, vagy addigra el is vásárolták mindenüket. *„Pedig hát tudni lehetett, hogy a határok megnyitása után csapatostól fogják megszállni megyénket, városainkat és boltjainkat a bevásárlóturisták, hiszen számukra – elég a térképre nézni – mi vagyunk a Nyugat... Ám bármit tegyen is a kereskedelem és a vendéglátóipar, kevés lesz ahhoz, hogy vendég és helybenlakó egyformán jól érezze magát, ha a lakosság nem tanulja meg a vendéglátáshoz nélkülözhetetlen figyelmességet és türelmet.”*⁹³ A helyi lakosságnak pedig ebben nem volt sok tapasztalata.

A helyzet olyannyira tarthatatlanná vált, hogy éjszakára a záhonyi vasutállomás várótermét lezárták, amely addig kishatárforgalmi hotel volt. Az aranykapu már nem ragyogott olyan fényesen. Grósz Károly Záhony márciusi várossá nyilvánítása során még kedvezően festette le a jövőt, ám a záhonyiak többsége és a média másként látta ezt a határnyitást követően.⁹⁴ Megjegyzendő, hogy az újságok hasábjain kevésbé érződött a magyar társadalom reformigénye, és a határnyitás, a magyar-magyar kapcsolatok során kevésbé kedvező képet festettek le, ugyanakkor óvakodtak a határon túli magyarok egyértelmű megnevezésétől, akár megbélyegzésétől, inkább szovjet állampolgárokként tartották őket számon, amely egyrészt kivédte a határon túli barbár

⁹⁰ HORVÁTH ILDIKÓ: *Mitől bűdös a szabolcsi pálinka?* Népszava, 117. évf., 287. sz. 11.

⁹¹ RÁC T. JÁNOS: *Záhony, a rettegés városa.* Népszabadság, XLVII. évf., 250. sz. 9.

⁹² HORVÁTH ILDIKÓ: *Mitől bűdös a szabolcsi pálinka?* Népszava, 117. évf., 287. sz. 11.

⁹³ SPECTATOR: *Az utolsó falat.* Határ-Szél, I. évf., 4.sz. 5.

⁹⁴ Lásd: RÁC T. JÁNOS: *Lehetőségek...* i.m. és itt: RÁC T. JÁNOS: *Záhony, a rettegés városa...* i.m.

rokonokkal való riogatást, másrészt erősítette a határon túli magyarok származási helyükkel kapcsolatos megbélyegzésüket. A legtöbb esetben ugyanakkor a cigányságot egyértelműen megnevezték mint bűnelkövetőt, akik „szovjet állampolgárhoz méltatlanul”⁹⁵ viselkedtek. Egyre-másra jelentek meg a kishatárforgalommal kapcsolatos tényfeltáró újságcikkek, még inkább növelve a közfelháborodást és az ellenszenvet a szovjet és végül is a határon túli magyar látogatókkal szemben. Az osztrák–magyar határon sem volt jobb a helyzet, csak ott a magyarországiak tették ugyanezt. „Akadhatna persze odaát is néhány környezetvédő, aki felvállalhatná honfitársai szemetének eltakarítását. Ahogy azt néhány magyar tette nemrégiben Ausztriában. Merthogy akkoriban és ott, sokkal jobbak mi sem voltunk...”⁹⁶

A határátlépés óta növekedett a bűnözés, a betörések, garázdaságok olyannyira elfajultak, hogy Záhonyban, a helyi iskolában a sorozatban negyedik iskolai betörést követően a nyolcadikos tanulók a tanáraik vezetésével aláírásgyűjtésbe kezdtek a határforgalom, de elsősorban a kishatárforgalom visszaszorítása érdekében. Egy vendéglőt és egy OTP-fiókot is feltörték akkoriban a környékükön. Sokszor a várakozásban vagy az elfogyó forintkészlettől dühödtek és csalódott emberek betörték a váltók ablakát is. Az akciót 425 aláírásnál hagyták abba, ám csak azért, mert a tanáraik figyelmeztették őket, sötétedés után nem ajánlatos az utcán járkálni. A szülőket is aggodalom töltötte el, hiszen „hamar jön a sötét, és akkor kezdődnének a szakköri, illetve sportfoglalkozások”⁹⁷.

A közfelháborodás határát pedig 1989 októberében egy fiatal, 26 éves történelemtanár, Németh István meggyilkolása jelentette. A későbbiekben kiderült, a rendőrség és „Záhony közvéleménye – szemtanúk elmondása alapján

– a csapi cigányokra gyanakszik”⁹⁸. A legtöbben mégsem a kishatárforgalomban látták a probléma okát, hiszen közelebb hozta a magyarságot, de a szovjet árukat és turistákat is. A helyzetet jól példázza egy 1989-es *Népszabadság* egyik cikke, melyben a helyi lakosság véleményét fogalmazzák meg: „Lehet, hogy voltak hivatalok, ahol azt képzelték, hogy a lakosság csakis rokonokat, legfeljebb még múzeumokat és színházat látogatni jár át majd négy és fél évtizedes szünet után. Azonban nem így történt.”⁹⁹ Sokszor a határon átlépő magyarokat már a határ előtt leszlóították, hogy nincsen náluk fölösleges ruha vagy szappan eladó.¹⁰⁰

A kishatárátlépéseknél a törvényi keretek áthágása nagyon is sokszor előfordult. Főleg a csempészet okozott problémát. Volt, hogy videómagnókat, olajos rongykupacba rejtett olyan számítógépet is megtaláltak, amelynek 260 ezer forint volt az értéke. Máskor 40 videokazettát, 18 kiló kávét vagy éppen 68 ezret érő uborkamagot próbáltak meg átcsempészni. Mindezt dr. Meszlényi Sándor alezredes, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye vám- és pénzügyőr parancsnoka közölte a *Népszabadság*ban egy riport kapcsán Rácz T. Jánosnak: „Utána azonban nem győzi ismételtetni, hogy ilyesmit csak egy elenyésző töredék művel... a nyitás nem más, mint áldás.”¹⁰¹ A kárpátaljai magyarság számára az volt, hiszen a Szovjetunió széthullásának előestéjén, a már érezhető üzembezárássok, munkahelyvesztések, súlyos készlethiány, sorban állások okozta sokkot a határ menti kereskedelemnek köszönhetően tudták átvészelni. A határszéli kereskedelemben bekapcsolódó személyeknek két csoportja volt: volt, aki életvitel szerűen, és volt, aki a hétvégi szabadnapjait kihasználva alkalmasszerűen csempeszt.

A szabolcsiak egyrészt örültek a kishatárforgalomnak, hiszen teret engedtek a rokoni

⁹⁵ Bonyodalmak az országhatáron. Határ-Szél, I. évf., 2. sz. 8.

⁹⁶ Az esős időben fellazulnak a szagok. Határ-Szél, I. évf., 25. sz. 7.

⁹⁷ RÁC T. JÁNOS: Záhony, a rettegés városa... i.m.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ RÁCZ T. JÁNOS: Ez most Európa határa? *Népszabadság*, XLVII. évf., 126. sz. 6.

¹⁰⁰ TARNAVÖLGYI GYÖRGY: Nem is olyan könnyű a könnyített. Határ-Szél, I. évf., 2. sz. 9.

¹⁰¹ RÁC T. JÁNOS: Lehetőségek... i.m.

látogatásoknak, szovjet oldalon történő bevásárlásnak. Másrészt kevésbé, hiszen a határ túlfeléről nemcsak rokon látogatásra érkeztek, hanem szintén bevásárolni, csencselni, mely a lakosság azon részét, akik nem foglalkoztak a kishatárforgalom nyújtotta lehetőségekkel és nem vettek részt az informális kapcsolatokban, igen csak zavarta. *„Kérem, a két ABC fuldoklik a festett vizet, pardon, huszonkét fokos borlikört vásárló tömegetől, a napi tejre és kenyérre eddig szükséges tíz perc helyett csak kosárért két órát kell sorba állni a boltokban. Van vendégünk, aki a kasszáig érve a kolbászt megeszi, a pálinkát megissza, és még az üveget is visszaváltja...”*¹⁰²

A vásárosnaményiak is kettős kötődéssel érveltek, sokan üdvözölték a helyzetet, mivel a beregiek immár mehettek Beregbe, rég nem látott cimborák biciklivel ugorhattak át egy kis beszélgetésre, sőt a Szabolcs-Szatmár megye névnel kérelmezték a bereg utótagot is. A beregieknél viszont nemcsak a gyorsan fogyó készlethiány volt a jellemző, hanem hogy jelentős részük a jóval olcsóbb szovjet üzletekben vásárolt, az olcsó szovjet üzemanyagot tankolta. A kishatárforgalom okozta bevásárlóturizmusnak voltak pozitívumai is. Miklós Elemér, naményi városi tanácselnök-helyettes szerint: *„Sajátos módon a munkafegyelmet is javította, hogy a helyiek újabban kora reggel végzik a bevásárlást, mert immár hiába szökdösnének ki napközben: a napi árak után olyankor már le van söpörve a polc.”*¹⁰³ Másik pozitívuma a kishatár-kereskedők megjelenésének az volt, hogy a helyi piacokba beköltöző árusok „piackínézetet” kölcsönöztek, az amúgy pangó helyiségeknek.¹⁰⁴

1990-ben valamelyest változás következett be a kishatárforgalom megítélésében, az országos jelentőségű napilapok, úgy mint a *Népszabadság* és a *Népszava*, már kevésbé volt elleneséges, „tényfeltáró” a korábbi évekhez képest.

A határ megítélésében, Kárpátalja megismertetésében a szabolcsiak körében a *Határ-Szélnek* voltak érdemei, amely valamelyest objektíven ítélte meg a helyzetet. A határnyitás sok mindent megváltoztatott a fiatalág nézőpontjában is. A határon túli magyarok egyre inkább az anyaország felé kacsingattak. Sokan fontolgatták, hogy a jobb élet reményében elhagyják szülőföldjüket, ugyanis a szovjet törvények sokkalta rugalmasabbak voltak ez idő tájt. Jellemző kép Kárpátalján a fiatalok perspektíva változása is, hiszen: *„Az a lány már annyira felvág, hogy annak nem jó akármilyen fiú. Annak nagyon gazdag kell, de még az sem jó. Neki csak magyarból való kell. Az az igazi parti!”*¹⁰⁵ A Kárpáti Igaz Szóban a kárpátaljai magyaroknak szóló magyarországi társkereső szolgáltatást is reklámoztak mindössze 49 rubeles regisztrációs áron.¹⁰⁶

1990-ben új események gyűrűztek be a világba, így Magyarország közvéleményébe is, és talán ennek nyomán kevesebb szerepet kapott a szovjet–magyar kishatárforgalom. Lecsendesedett a kishatárforgalommal kapcsolatos cikkek sora is. Az új demokratikusan választott Antall-kormány és annak külpolitikája a korábbi szocialista vezetéshez képest eltávolodott a Szovjetuniótól, és a nyugat felé kezdett nyitni. Részben ezért, valamint a Szovjetunió belső problémáinak, illetve a határátkelés okozta népességmozgás miatt, készlethiány okán a nyár közepére a szovjet kormányzat a kishatárforgalom újbóli korlátozása, majd ideiglenes szüneteltetése mellett döntött. Aggasztó volt a bűncselekmények újbóli növekedése is. A legtöbb kihágás viszont a közlekedésben történt, a szabálysértések száma a turizmusnak köszönhetően 17 százalékkal növekedett.¹⁰⁷ Ennek az oka elsősorban a régi és balesetveszélyes járművek használata volt.¹⁰⁸

¹⁰⁵ -Y-A-: *Relativitás I. Határ-Szél*, I. évf., 20. sz. 6.

¹⁰⁶ *Ha magyarországi társat keres.* Kárpáti Igaz Szó, 1991. szeptember 4., 143. sz. 7.

¹⁰⁷ SCHMIDT ATTILA: *Utálatos hétvégék.* Népszava, 118. évf., 186. sz. 12.

¹⁰⁸ *Aggasztóan nő a bűncselekmények száma Szabolcsban.* MTI, 1990. június 5.

¹⁰² RÁC T. JÁNOS: *Záhony, a rettegés városa...* i.m.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo.

1990 májusától a magyar határvédelmi szervek szétválasztották az útlelvékelés gyakorlatát is, amelynek köszönhetően valamelyest gördülékenyebbé vált a határátlépés. Külön kezelték a magyar, vízummentes és vízumköteles utazókat.¹⁰⁹ A kishatárforgalom okozta problémák kezelésére a magyar fél igyekezett megoldást találni, tudatosan óvakodott a határok ismételt lezárásától, de drasztikus korlátozásától is. A szovjet fél ugyanakkor a bevásárlóturizmus okozta készlethiányt a nyugati határokon folyamatosan durva megoldásokkal próbálta orvosolni. Nem ismerte, vagy nem akarta felismerni azt, hogy a készlethiány a gazdasági romlás tünete, és nem a bevásárlóturizmus oka. Azt semmiképpen nem lehet kijelenteni, hogy a határátlépés terén nem történtek előrelépések, hiszen az asztélyi határátkelőt¹¹⁰ 1990 júliusától három hónapon át fejlesztések miatt lezárták, mely ugyan nem könnyítette meg, sőt leterhelte a többi határátkelőt, mégis egy távlati cél érdekében történt a korlátozás. Tárgyalásokat kezdeményezett továbbá a szovjet fél a záhonyi híd fejlesztéséről is, melynek munkálatait vállalta is volna. Ezért lepte meg a határátlépőket és a magyarországi, illetve kárpátaljai politikumot az, hogy a kétoldalú szerződésben rögzített kishatárforgalmat egyoldalúan korlátozta a Szovjetunió.¹¹¹ „Rizskov miniszterelnök bejelentése szerint átmenetileg megszüntetik az úgynevezett egyszerűsített határátlépést, amihez útiokmányként elegendő a betét lappal ellátott személyi igazolvány.”¹¹² Ennek 1990. július 20-án történt bejelentése komoly felháborodást okozott. A kishatárforgalom ideiglenes leállítását augusztus 1-jétől kezdték volna meg, ám a határátlépők nagy száma miatt ezt a korlátozást kitolták augusztus 10-ig¹¹³ azzal

a kikötéssel, hogy egy alkalommal történhet csak határátlépés. Augusztus 17. pedig utolsó határidőnek számított arra, hogy a kint tartózkodó állampolgárok visszatérhessenek a hazájukba kizárólag a tiszabecsi és barabási határátkelőhelyeken.¹¹⁴

A kishatárforgalom korlátozásának hátterében számos okot lehet kiemelni. A Szovjetunió teljes nyugati határszakasza mentén a bevásárlóturizmus komoly készlethiányt okozott az ország nyugati határszakaszainak ellátásában. Erre Iván Aboimov, az új budapesti szovjet nagykövet világított rá. Ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy az országok között van némi ellentét is.¹¹⁵ Ez akár a gazdasági kapcsolatok konvertibilissé tételének, a szovjet csapatkivonások sürgetésének, vagy az Antall-kormány „szovjetellenes”, nyugat felé terelődő külpolitikájának is köszönhető. Akár a pisztraházai radarállomással is összefüggésbe hozható.¹¹⁶ Ám ennek ellentmond valamelyest, hogy nemcsak a magyar–szovjet határszakaszt érintette a korlátozás, hanem a teljes nyugati határszakaszt. A kishatárforgalom korlátozásának okát minduntalan a készlethiánnyal magyarázták, amelynek kezelésére bevezetett intézkedés rövidlátásról tett tanúbizonyságot, ugyanis az egész Szovjetunióban készlethiány volt, igaz, attól még működtek a dolláros boltok. Viszont nemcsak a külföldiek számára tartottak fent készleteket, hanem a járási és megyei lerakatok duzzadó készletei gyakran a pártfunkcionáriusok bevásárlóközpontjává is vált, miközben akadozó ellátásról és csak a sorban állással

¹⁰⁹ *Szelektív határforgalom-ellenőrzés – Sajtótájékoztató (1. rész)*. MTI, 1990. április 13.

¹¹⁰ A bevásárlóturizmus alkonya? Népszabadság, XLVIII. évf., 156. sz. 5.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Növekszik az utasforgalom a magyar-szovjet határon. Népszava, 118. évf., 172. sz. 1.

¹¹³ - öf. 7. MTI, 1990. augusztus 3.

¹¹⁴ Szigorú kishatárforgalom. Népszava, 118. évf., 188. sz. 12.

¹¹⁵ Nézeteltéréseink ideiglenesek. Népszabadság XLVIII. évf., 176. sz. 1-3.

¹¹⁶ Az amerikai–szovjet egyezménynek köszönhetően Grönland kies vidékén amerikai, néhány km-re a magyar határtól és egyébként is sűrűn lakott helyen szovjet radarállomást akartak telepíteni. A radarállomás káros sugárzását a természetben növelte az a félelem, hogy a radarállomásnak óriási mértékű energia kell, melyet csak egy atomerőmű képes fedezni, sokan már megnövekedett háttérsugárzásról is beszámoltak. Robban-e a munkácsi tesztagyár? – 1. folyt. MTI, 1990. augusztus 14.

napijegyre kapható egyre növekvő termékek széles skálájáról beszélhetünk. A másik fontos tényező a bevásárlóturizmus kapcsán a határátlépők irányultsága, ugyanis a legtöbben nem a Szovjetunióba, hanem onnan lépték át a határt, 85-90%-ban a szovjet–magyar határszakasz mentén, szovjet állampolgár indult bevásárolni a határon túlra. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a kárpátaljai kishatárosok nem üres kézzel hagyták el az országot. Igaz, a kivitt áru nem haladhatta meg a 30 rubel összértéket, és a gyakorlatban több áru volt tilalmi listán, mint amennyit szabadon átvihettek. Megjegyzendő, hogy „a boltokat nem a turizmus, hanem a korábbihoz képest is csapnivaló ellátás »csupaszította le«”.¹¹⁷ Az MTI kérdésére Olasz Gyula, a Magyarországi Kutató Intézet kárpátaljai szakértője szerint mindenképpen a Brezsnjev-korszakhoz való visszalépést jelentett, ismét csak meghívóval rokoni kapcsolatok révén lehetett a határt átlépni. Szerinte is ennek főleg gazdasági okai voltak. A kishatárforgalom viszont valamelyest enyhített is az érintett települések ellátottságában, mivel a hiánycikkek Magyarországról tudták beszerezni. A bevásárlóturizmus okozta feszültségeknek elsősorban a kárpátaljai készlethiány, és az indokolatlan, 50–100%-os áremelkedés volt az oka, ugyanis aki tehetett, az Magyarországon vásárolta be azokat a szükséges dolgokat, amelyek a mindennapi élethez nélkülözhetetlenek voltak, és amelyeket a szovjet feldolgozóipar képtelen volt megfelelő mennyiségben és minőségben előállítani. Egy kárpátaljai fizetése 120–130 rubel között mozgott, egy kisnyugdíjas 50 rubel körül kapott, ugyanakkor a szalámi, kolbász, párizsi ára 10-13 rubel körül volt.¹¹⁸ Óriási problémát okozott egyes közszükségleti cikkek hiánya, ilyen volt a szappan is, hiszen jegyre 5, később 10 dekagrammnyi szappan járt.¹¹⁹ A csempészet visszaszorítása sem indokolta, hiszen sok

esetben maguk a határőrszervek a pártfunkcionáriusok kérésére csencseltek. Akadt arra is példa, hogy egymásnak háttal parkoló határőr járművekből pakolták át az árut alacsony vizárlás során.¹²⁰

A szovjet bejelentés váltotta ki azt a pánik-szerű határátkelést, melynek köszönhetően 17-18 km-es kocsisor alakult ki a csapi oldalon. Aki élt és mozgott, és volt „propuszkja” (kishatárforgalmi betétlap), az a határnak indult. Augusztus 10-én végül leengedték a sorompókat és egy-egy alkalmat kivéve nem is emelték fel. Ám a hírek ilyenkor gyorsan terjedtek, és pillanatok alatt 2-3 ezres tömeg jelent meg, akik másnap hajnalban hasonló fülesre ugyanilyen operatívan jelentek meg a határon, ám hiába. A bejelentés híre kevésbé viselte meg az idegeket, mivel sokan úgy vélték, hogy újfajta betétlapot kapnak csupán, amelyről volt is szó korábban.¹²¹ Ám az idegháború augusztusban kezdődött meg: előfordult, hogy a kaszonyi határnál a több órás várakoztatás okán lincshangulat alakult ki, néhányan letörték a sorompót is és nekiestek a határőröknek, végül karhatalmi alakulatok oszlatták szét a tömeget. Nyilván az efféle eljárás nem könnyítette meg a határátlépés menetét.

A tiltakozások mindennapossá váltak a határon, a határ két oldalán, a lakosság, politikai és társadalmi szervezetek részéről egyaránt. A közös cél összefogásra készítette a kishatáros bevásárló-csencselő és a magyar–magyar, kulturális, társadalmi kapcsolatok iránt aggódó magyar és szovjet tömegeket egyaránt.¹²² A magyarországi társadalmi és politikai szervezetek részéről gyakorlatilag egység született a kishatárforgalom beszüntetésének kérdéséről, az MVSZ, Ifjúsági Demokrata Fórum, MDF, SZDSZ egyaránt tiltakozott, főleg a boltok üresedése ürügye kapcsán, és kiemelték, hogy inkább a vámszabályok alakításával

¹¹⁷ Rácz T. János: Záhonyban mindenki a fedélzetben. Népszabadság, XLVIII. évf., 171 sz. 1.

¹¹⁸ -matyi- Mazsolák Kárpátaljáról. Határ-Szél, II. évf., 39. sz. 5.

¹¹⁹ matyi: Mazsolák Kárpátaljáról. Határ-Szél, II. évf., 7. sz. 11.

¹²⁰ (burget): Viszik, hozzák... Határtalanságok. Határ-Szél, II. évf., 26. sz. 9.

¹²¹ Kishatárzárka. Népszabadság, XLVIII. évf., 187. sz. 3.

¹²² - Kishatárforgalom – 1. folyt. MTI, 1990. augusztus 5.

és szigorításával kellene megoldani a gondot.¹²³ Mindenképpen elfogadhatatlannak tartották, ám ezt a gyakorlatot Szabolcsban régóta fontolgatták a határon túlról érkezők tömegei miatt, szigorítást és ne határzárakat alkalmazzanak. Kárpátalján nemcsak a KMKSZ tiltakozott, melyet el is küldött a Szovjetunió minisztertanácsának, hanem Ivan Ivancsó is, a Beregszászi Járási Tanács elnöke, aki szerint nem vették figyelembe az itt élő őshonos magyar kisebbség igényeit.¹²⁴ Sokan úgy vélekedtek, hogy: *„Az intézkedés a valóságban nem más, mint támadás a sztálinista birodalmat humanizáló peresztrojka ellen... a határátlépés korlátozása újra elszigeteli tőlünk a szomszédos államban élő, de velünk egy nemzethez tartozó kárpátaljai magyarságot.”*¹²⁵ Egységes fellépésre már volt példa egyébként is a piszturaházai radarállomás vagy más néven a munkácsi térsztagyár építése miatt, melyet le is állítottak a határszélen.¹²⁶ A KMKSZ tiltakozása során 25 km-es sáv helyett 75 km-t javasolt.¹²⁷

A kishatárforgalom szüneteltetése viszont nem oldotta meg a készlethiányt, sőt megnövekedett árak, és a jegyre kapható termékek skálájának szélesedése volt tapasztalható. A magyar oldalon pedig pangó boltok, nyugodtabb hétköznapok, duzzadó és eladhatatlan készletek, eladó, kiadó üzlethelyiségek. Ismét lehetett rágógumit kapni a köznépnek,¹²⁸ nem volt annyi zsebes, bolti tolvaj, de nem is volt annyi vásárló. Ugyanakkor ez a KGST-piacok megszűnését, kisboltok megszűnését, üresedő elárúsító helyeket jelentett. A vélemények megoszlottak *„tisztas vendégből is meglehet élni, nem baj, hogy elfogytak a potyások, lépcsőház is üres, kinek kell ilyen*

¹²³ Az Országos Sajtószolgálat híreiből. MTI, 1990. augusztus 6.

¹²⁴ Keleti „vasfüggöny”? Népszava, 118. évf., 182. sz. 5.

¹²⁵ Magyar vonatkozású hírek. MTI, 1990. augusztus 8.

¹²⁶ - Robban-e a munkácsi térsztagyár? – 1. folyt. MTI, 1990. augusztus 14.

¹²⁷ Lukács Attila: Határon átnyúló magyar–magyar kapcsolatok a kárpátaljai sajtó hasábjain. 1990–1993 In Debreceni Szemle, Főszerkesztő: ifj. Barta János, XXII. évf., 1. sz. Debrecen, 2014. 49.

¹²⁸ Rác T. János: Az utolsó tangó Záhonyban? Népszabadság, XLVIII. évf., 189. sz. 7.

*forgalom, jöjjenek turistáskodni...”*¹²⁹ A vállalkozók jelentős részét, akik hiányát sokszor felvetették, igen érzékenyen érintette a határszél körüli változás. A 30 rubeles korszak nagyobb költségvetéssel gazdálkodó vállalkozásainak jelentős része a 10 rubeles korszakban megszűnt, a kisebb vállalkozások ki tudtak ugyan tartani a forintstop idején a rubel szabadpiaci váltásának köszönhetően, ám a kishatárzárall ezek is eltűntek.¹³⁰ A diszkontáruházak elárúsító helyei is üressé, a boltok készletei eladhatatlanná váltak,¹³¹ ugyanis *„a szovjet „turisták” számára minden kelendő, mindent vesznek és visznek”*¹³²

A bevásárlóturizmus okozta készlethiány ideológiai odáig fajult a Szovjetunió nyugati határvonalain, hogy a szovjet–lengyel határ mentén, Lviv megyében önkéntes aktivisták tevékenykedtek, melyet a RUH irányított, ezek a csapatok megállították a határok környékén közlekedő gépjárműveket és átkutatták a csomagjaikat, mivel *„még mindig akadnak, akik elhiszik, hogy ha az eddiginél is mélyebben néznek az országból kifelé induló autók csomagtartójába, akkor több marad odahaza.”*¹³³ Mindezt a hatóságok tudták. Csapnál viszont nem volt efféle gyakorlat tapasztalható. Az áruhiány okozta problémák oka a szervezetlenség és a termelés akadozása volt. A probléma már öngerjesztővé vált, hiszen: *„Sokan bosszankodtak, de még többen utaztak, éltek a bevásárlóturizmus adta lehetőséggel. A kolhozokban pedig nem volt kinek elültetni, megkapálni, betakarítani a zöldséget, a korai gyümölcsöt.”*¹³⁴ A kishatárforgalom egyébként is szerkezeti változást okozott az amúgy is változófélben lévő határszél gazdálkodásában,

¹²⁹ BL-BDP: Zsebesek, nepperek alkonya. Határ-Szél, II. évf., 46. sz. 9.

¹³⁰ Rác T. János: Az utolsó tangó... i.m.

¹³¹ Rác T. János: Beregsurány: Átkeresztelt kert. Népszabadság, XLVIII. évf., 195. sz. 4.

¹³² Záhonyi csúcs. Népszava, 118. évf., 84.sz. 12.

¹³³ Öngerjesztő áruhiány Nyugat-Ukrajnában. Népszabadság, XLVIII. évf., 210. sz. 3.

¹³⁴ Újra megnyílik a kishatár – Kárpátalja. MTI, 1991. február 27.

főleg a mezőgazdaságban. A kishatárforgalom teremtette lehetőséget kihasználva a városok lakosai mellett a falusiak is határ menti kereskedelembe kezdtek, melyet megkönnyített a kolhoz- és szovhozrendszer sorvadása. A kishatárforgalom 1990-es korlátozása során a falvakban lakók ismét a mezőgazdaság felé fordultak, ám minőségi változást az addig befolyt összegekből származó személygépkocsik, ingatlanok mellett főleg a mezőgazdasági gépek vásárlása és a bérelt szövetkezeti földeken történő magángazdálkodás jelentett.¹³⁵

A rokon, turista és kulturális kapcsolatok a kishatárforgalom után mondhatni előtérbe kerültek, találkozni lehetett – ám nehezen. A kulturális találkozók az egykori Lenin–Barátság-, immár Európa-kertben folytatódtak.¹³⁶ Közösén tiltakoztak, örültek egymásnak. A kárpátaljai magyarság részéről is visszalépésként tekintettek a kishatárforgalmi gyakorlatra.¹³⁷ Magyarországon a határ mentén lakók egy jelentős hányadának is létfontosságú volt a határ. Sokan várták az alkalmat, annál is inkább, hiszen egyre erősödtek a hírek az üzemanyagellátási gondokról a magyarországi oldalon. A szovjet oldalon a benzin eközben (amennyiben volt) 40 kopejka és 1 rubel közötti árfolyamon mozgott. De még így is megérte bőven, mivel a magyarországi kínálat fele volt, 10-20 forintos áron is akadtak üzérkedők. A benzinnel való üzérkedés a határőrség számára is jóval problémásabb volt.¹³⁸ A szabolcsi mezőgazdaságnak viszont jót tett az olcsó üzemanyag.

A határ problémáját az Antall-kormány az ukrán kormánnyal való jó, Szovjetunióval való ellenséges, erős nyugati orientációja is tetézte. Az egész világ várta a szovjet össze-

omlást, 10-20 milliós menekültáradatot vizionáltak.¹³⁹ Maga a kishatárforgalom emberáradata részben igazolta ezt a feltevést, ám ugyanakkor ellent is mondott neki,¹⁴⁰ hiszen a határ mentén lakók nem migrációs, hanem bevásárló szándékkal utaztak. A helyzetet súlyosbította az 1991 januárjában bevezetni kívánt szovjet világútlevél is.¹⁴¹ Viszont 240 rubeles átlagkeresetű ukrán polgártól nem kellett tartani, hiszen több mint 1000 rubeles ára volt az okmányoknak.¹⁴² A menekültáradatot egyébként sem indokolták a határsértések méretei. A Magyar Televízióban megjelent 1991 augusztusi interjú során, melyet a televízió munkatársai készítettek a határőrség egyik alkalmazottjával, a szovjet belpolitikai válság kapcsán elmondta, hogy a magyar–szovjet közös határ mentén semmilyen érdemi mozgolódás nem volt tapasztalható, és a magyarországi 1991 januárja óta a teljes határszakaszra jutó több mint 17 ezres határsértésből mindössze 13 történt a magyar–szovjet határ mentén. A szovjet útlevéllel érkezők közül a nyugati határtérségben is mindössze néhány száz határsértést lehetett kiemelni. A politikai-szociológiai prognózisokhoz képest elenyésző hányad volt. A pápai látogatás során az ideiglenesen megnyitott tiszabecsi, barabási, beregsurányi határátkelőkön keresztül Magyarországra érkező hívek is hazatértek, és egyetlen egy menedékkérő sem jelentkezett a határőrségnél.¹⁴³

1991 elején reményre adott okot, hogy a szovjet hatóság engedélyezte a kishatárforgalmat komoly megszorításokkal, visszatérve az 1986-os állapotokhoz, illetve az érintett magyarországi határszakasz mentén fekvő

¹³⁵ Móricz Kálmán: Nagydobrony. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1993. 81.

¹³⁶ Hírek. Népszabadság, XVIII. évf., 230. sz. 10.

¹³⁷ A KMKSZ nagyszülősi konferenciájának állásfoglalása a kishatárforgalom korlátozásáról. Kárpáti Igaz Szó, 1991. április 5., 66. sz. 3.

¹³⁸ Rác T. János: Mi újság a kishatáron? Népszabadság, XLVIX. évf., 276. sz. 9.

¹³⁹ Dunai Péter: Nyitott Csap. Népszabadság, XVIII. évf., 288. sz. 7.

¹⁴⁰ Újabb figyelmeztetés: jönnek a kelet-európaiak. (1.rész) MTI, 1991. július 22.

¹⁴¹ Csokonay István: Vihar előtti csend Szabolcsban. Népszava, 118. évf., 299. sz. 16.

¹⁴² Rác T. János: Mi újság a kishatáron? Népszava, 120. évf., 276. sz. 9.

¹⁴³ Szovjet–magyar határ. NAVA, Adásnap: 1991. augusztus 20. Interneten: http://nava.hu/id/05360_1991/ (Letöltve: 2017. 03. 15.)

Ungvári, Munkácsi, Beregszászi és Nagyszőlősi járások nem minden településére, hanem mindössze 62-re volt érvényes a könnyített átlépés 15 km-es sávban, és immár nem a rendőrség, hanem a területi vízum- és útlevélosztály adta azoknak, akiknek bizonyíthatóan voltak magyarországi rokonaik, mely esetben elkérték a meghívóleveleket is. A kárpátaljaiakat kényelmetlenül érintette ez a fajta korlátozás, és közfelháborodást okozott sok településen. Ezen települések bár beleestek a határ menti zónába, mégsem tartoztak ahhoz, mint például Batár, vagy hogy színukrán falvak igen, színmagyar falvak nem,¹⁴⁴ illetve sem Ungvár, sem Munkács, sem Szolyva, sem a szórvány.¹⁴⁵

Csap–Záhony vonal nem volt elérhető a kishatárosok számára, és csak korlátozott számban léphettek át a határt. Kizárólag Barabás–Mezőkaszony (8.00–16.00), Tiszabecs–Tiszaújlak (24 órás) határátkelőknél – és azt is gyalogosan.¹⁴⁶ A beregsurányi határátkelőnél csak a beregszászi kórház építkezésén dolgozó munkások járhattak át.¹⁴⁷ „Nincs autókázás, nincs csomaghordás, nincs csempészség – amit kézben át tud vinni-hozni az utas, az az övé.”¹⁴⁸ Ez a gyakorlat azonban nemsokára teret engedett egy másik üzletágnak, a meghívó-biznisznek. Sok helyen ugyanis a magyarországi lakosok megrendelésre állítottak ki meghívózásra alkalmas nyomtatványokat. A formanyomtatvány illetékének ára 100, majd a meghívólevelek nagyszámú igénylése miatt 300 forint volt hivatalosan, ugyanakkor ez az ár 2500–3000 forintra is növekedhetett

az ungvári szabadpiacon, mire a kárpátaljai rokon megkapta.¹⁴⁹ Sokszor a magyarországi határőrök egy darabig naivan szemet hunytak efelett.¹⁵⁰ A rokonlátogató és Magyarországon gyakran alkalmi munkát, gyümölcszedést vállaló kárpátaljaiaknak természetesen nem érte meg. A meghívólevelek körüli bonyodalmat jól példázza az is, hogy nemcsak a meghatározott kárpátaljai sávban állandó lakóhellyel rendelkező turisták érkeztek Magyarországra meghívólevelekkel, hanem sokan Moszkvából, Kelet-Ukrajnából, Grúziából is¹⁵¹, kereskedelmi céllal, ezen meghívólevelek egy része eredeti feketepiacon beszerzett meghívó¹⁵² volt, a másik részük egyszerű fénymásolat¹⁵³, azaz hamisítvány, melyet a magyar hatóságok a legtöbb esetben ki is szúrtak.¹⁵⁴ A csencselők számára a kishatárforgalom még így is megérte.¹⁵⁵ Megjegyzendő, hogy a Szovjetunió más részeiről érkezett személyek nem feltétlenül a feketepiacon beszerzett kishatárforgalmi meghívóval érkeztek, inkább „hadisir-látogatók” voltak.¹⁵⁶

A kishatárforgalom ideiglenes megnyitására is volt lehetőség, amennyiben mindkét fél hajlott rá, példa rá II. János Pál pápa augusztusi máriapócsi látogatása is, melyre számos kérelem érkezett a magyarországi szervektől, hogy a nagyútlevelesek mellett kishatárosok is átjöhessenek tömegesen¹⁵⁷, erre az eseményre 10 ezret vártak mind a szovjet, mind a román oldalról.¹⁵⁸ A kishatárforgalom a min-

¹⁴⁴ Tárcazy Andor: Határtalanságok. Kárpáti Igaz Szó, 1991. 03. 07., 46. sz. 2.

¹⁴⁵ Egyszerűsített határátlépés. Kárpáti Igaz Szó, 1991. 03. 16., 52. sz., 8.

¹⁴⁶ Csak gyalogosan. Népszava, 120. évf., 61. sz. 1.

¹⁴⁷ Balcsók István–Dancs László: A határon átnyúló kapcsolatok lehetőségei Magyarország egyik leendő schengeni határán. In A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27. Szerk.: Dormány G., Kovács F., Péti M., Rakonczai J. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Természeti Földrajzi Tanszék, 2001. 3. Interneten: <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/BalcsokDancs.pdf> (Letöltve: 2017. 05. 02.)

¹⁴⁸ Tarnavölgyi György: Hétről hétre. Határ-Szél Zenit, II. évf., 12. sz. 5.

¹⁴⁹ Rác T. János: Meghívólevelek jó pénzért. Népszabadság, XLVIX. évf., 10. sz. 15.

¹⁵⁰ Szabó Béla: Hamis meghívólevelek, fénymásolatok okmánybélyegei. Kárpáti Igaz Szó, 1991. 10. 16., 199. sz. 2.

¹⁵¹ Balogh Balázs: Gyávák lennénk? Népszava, 120. évf., 78. sz. 9.

¹⁵² Horváth K. József: Jelentés a Kondoros úti gödörből. Népszava, 120. évf., 250. sz., 11.

¹⁵³ Fénymásolt meghívólevelek. Népszava, 120. évf., 235. sz. 1.

¹⁵⁴ Rác T. János: Mi újság a kishatáron? Népszava, 120. évf., 276. sz. 9.

¹⁵⁵ Csapdák. Népszava, 120. évf., 237. sz. 1.

¹⁵⁶ Dani István: Álcázott virágok. Kárpáti Igaz Szó, 1991. 10. 03., 189. sz. 8.

¹⁵⁷ Rác T. János: Magyarország hídépítő lehet. Népszabadság, XLVIX. évf., 134. sz. 3.

¹⁵⁸ Új átkelőhelyek a magyar–szovjet és a magyar–román határon? MTI, 1991. április 11.

dennapi élet, kulturális kapcsolatok, kirándulások mellett az egyházi élet fellendülésének is jót tett mind a katolikus, mind a református oldalról, egyre szorosabbá vált a kapcsolat a magyarországi és kárpátaljai testvéregyházak között is. Sokan megismerkedtek a magyarországi papokkal és lelkészekkel, főleg a helyiek átképzése, tanulmányai során, a helyettesítések alkalmával. A peresztrojka hatására először Paskai László bíboros, esztergomi érsek 1989-es kárpátaljai látogatása során tettek a hívek lépést egymás felé.¹⁵⁹ Az 1991-es debreceni Református Világtalálkozóra is nagy számban érkeztek Kárpátaljáról hívek.¹⁶⁰

A szovjet fél is hajlott némi engedelmnyre, ám a felelősségvállalástól mereven elzárkózott, melyre példa a szovjet–román–magyar háromoldali határhelyzetet taglaló találkozó. Ezen a nyíregyházi találkozón a szovjet fél képviselője, Mihajlo Voloscukov, a kárpátaljai terület tanácselnöke azzal kapcsolatban, hogy a kizárólag gyalogosan használható vagy ideiglenesen lezárt határátkelőket ismét használhassák, bár „kifejezetten bizakodónak bizonyult”¹⁶¹, megjegyezte, hogy ez abban az esetben lehetséges, hogy ha a magyar fél megteszi a szükséges intézkedéseket, hiszen „eddig sem a kárpátaljai szerveken múltott az emberek közötti kapcsolatok korlátozása.”¹⁶² A korlátozások időnkénti feloldása során egyébként is gyorsan helyre állt a határon keresztül kereskedők közötti rend, ugyanis az elmúlt másfél év alatt a kishatárforgalom beindulása óta eltelt időben komoly kapcsolatrendszer alakult ki. Közös nyelv, testbeszéd, apró jelek (marmonkanna a ház előtt jelezte, hogy benzin eladó a portán) mind-mind hozzájárultak a trauma orvoslásához.¹⁶³ Hiszen a magyar oldalon szovjet termékek, a szovjet oldalon magyar termékek sokasága lepte el a

háztartásokat.¹⁶⁴ Magyarország keleti határvidéken hátráltató tényezőként tekintett a kiviteli korlátozásokra is, sokan akarták feloldani a helyzetet, a tejtermelők még petíciót is írtak ennek érdekében.¹⁶⁵ A határtárség gazdasági-kereskedelmi kihasználtságának kiváltó oka főleg az volt, hogy „a Kárpátontúli területtel kialakult gazdasági kapcsolatban eddig „túl sok volt a politika és a magyar eladnivaló”, ugyanakkor a megyében nem ismerik kellően a tényleges szovjet árukínálatot.”¹⁶⁶

November 25-én váratlanul beindult ismét, sokadjára a kishatárforgalom, korábbi megszorításokkal már csak a barabási és tiszabecsi határállomásokon¹⁶⁷, ám az öröm nem tarthatott sokáig. Elsősorban a szovjet belpolitikai események, illetve az Szovjetunió felbomlásának hatására a szovjet–magyar kishatárforgalom végét 1991. december 20. jelentette, amikor is ideiglenes céllal ismét felfüggesztették a turistaforgalmat. A kishatárforgalmat már csak a Szovjetunió felbomlását követően indították újra, bár a korlátozás elviekben nem érintette a rokonlátogatásokat.¹⁶⁸ A kishatárforgalom megreformálása és újraindítása esetén a kárpátaljaiak évente 12-szer utazhattak. A teljes engedély ára 130, az egyszeri 15 rubelbe került volna.¹⁶⁹

Összességében megállapítható, hogy az 1989–1991 közötti kishatárforgalom kiemelt fontosságú tényezője volt a későbbi magyar–magyar kapcsolatok alapjának, a két fél egymás iránti megítélésének, illetve a kárpátaljai magyarság rugalmas helyzetkezelésének, és a Szovjetunió széthullásához vezető életszínvonal-romlás okozta trauma orvoslásának.

¹⁵⁹ Balla Gyula: Az egyházak helyzete. Kárpátalján Katolikus Szemle, XLII. évf., IV. sz. 360.

¹⁶⁰ Kovács Elemér: Kárpátaljaiak a világtalálkozón. Kárpáti Igaz Szó, 1991. 07. 27., 121. sz. 1–8.

¹⁶¹ Külföldi rádiók műsoraiból MTI, 1991. június 14.

¹⁶² (SZER) Magyar–ukrán–román – 1. folyt. MTI, 1991. június 13.

¹⁶³ Gál Zsuzsa: A turizmus temetése? Népszabadság, XLVIX. évf., 18. sz. 8.

¹⁶⁴ Rác T. János: Meghívólevelek jó pénzért. Népszabadság XLVIX. évf., 10. sz. 15.

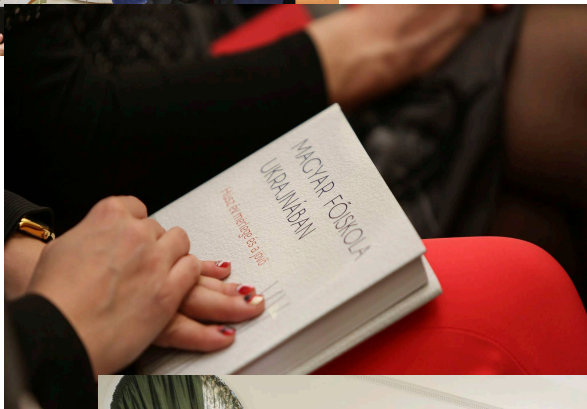
¹⁶⁵ A tejtermelők petíciója a köztársasági elnökhöz és a miniszterelnökhöz (2. rész). MTI, 1991. január 31.

¹⁶⁶ Mohai György: Tőkepiaci kérdésekről Szabolcsban. Világgazdaság, XXI. évf., 66. sz. 3.

¹⁶⁷ Váratlanul megindult a kishatárforgalom. Világgazdaság, XXIII. évf., 231. sz. 5.

¹⁶⁸ Ismét korlátozzák a turistaforgalmat. MTI, 1991. december 13.

¹⁶⁹ Az ukránok könnyebben jöhetnek Magyarországra. Világgazdaság, XXIII. évf., 236. sz. 6.

2017. április 1.

**20 éves a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
Ünnepi tanácsülés.**